

संघीय शासन अभ्यासमा स्थानीय तह (स्रोत सामग्री)

धर्मेन्द्र भा

प्रावकथन

नेपालमा बितेका दुई दशकमा धेरै राजनीतिक र सामाजिक आन्दोलन भए । ती आन्दोलनको उपलब्धिका रूपमा नेपालको संविधान २०७२ ले देशमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई संस्थागत गरेको छ । यसका साथै भर्खर सम्पन्न संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारको निर्वाचनपछि नेपाल दिगो शान्ति, स्थायित्व र विकासतिरको यात्रामा अघि बढेको छ । नेपालमा संघीयताको अभ्यास यहाँका जनताको विशेषगरी सीमान्तकृत समुदायको अपेक्षा र त्यसको पूर्तिसँग जोडिएको छ । यस अर्थमा समुदाय र तिनको जनप्रतिनिधिबीच नयाँ संघीय व्यवस्था, त्यसले प्रदान गर्ने अवसरहरू त्यसमा आ-आफ्नो भूमिका र कर्तव्यबारे घनिभूत छलफल हुनु अपेक्षित र जरुरी छ । यस्तो छलफल विभिन्न सरकारी तथा गैर-सरकारी प्रयासमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय स्तरमा भइरहेका छन् । यो स्रोत पुस्तिकाले समुदायमा हुने यस्तै छलफलका लागि आवश्यक पाठ्य-सामग्री उपलब्ध गराउने हामीले विश्वास लिएका छौं । यसका साथै यस्ता छलफलका लागि सहजकर्ताको भूमिका खेल्ने जानकार समूह तयार गर्न लक्ष्य पनि राखिएको छ । यसै विषयमा प्रशिक्षण गर्न/गराउन सहयोगी हुने प्रशिक्षण निर्देशिका पनि तयार गरिएको छ । बेलायत सरकारको सहयोगमा सञ्चालित परियोजनाअन्तर्गत यी दुवै सामग्री तयार गर्नुहुने धर्मेन्द्र भालाई हामी विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यसैगरी पुस्तकमा प्रयोग गरिएका अधिकांश रेखाचित्रका स्रष्टा सागर शाहलाई पनि धन्यवाद दिन्छौं । माथि भनिएको उद्देश्यबाहेक यी सामग्री तयार गर्नुको हाम्रो अन्य कुनै संस्थागत आग्रह छैन भन्ने पनि निवेदन गर्दछौं ।

सेफरवर्ल्ड

प्रस्तुत स्रोत सामग्रीबारे

नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक व्यवस्था कार्यान्वयनको अवस्थामा छ। नेपालको संविधान २०७२ ले राज्य पुनःसंरचनाका सन्दर्भमा संघीयतालाई स्वीकार गरेको छ र तीन तहको सरकारको परिकल्पना गरेको छ। तीनै तहको निर्वाचन सम्पन्न भएर संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू गठन भई सञ्चालनमा छन्। अब संघीयता अनुकूलका यी संरचना कार्यान्वयनका लागि सरोकारवालाहरूको भूमिका महत्वपूर्ण छ। यस्ता सरोकारवालामा जनप्रतिनिधि, राजनीतिक दल र कार्यकर्ता, कर्मचारी, नागरिक समाज आदि मुख्य हुन्। सर्वाधिक महत्वपूर्ण सरोकारवाला त जनता स्वयं हुन्। जनता स्थानीय स्तरमा बस्छन्। यस सन्दर्भमा संघीयताको सबैभन्दा ठूलो सरोकारवाला स्थानीय स्तर नै हो भन्न सकिन्छ। यस्तोमा संघीयता र स्थानीय तह सञ्चालनका सम्बन्धमा सर्वसाधारणलाई जानकारी हुनु जरुरी छ। संघीयता र स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकारबारे सहजतापूर्वक बुझ्न नेपाली भाषामा उचित सामग्री अभावको अनुभव भइरहेको हो। यसै अभाव पूर्ति गर्ने सन्दर्भमा संघीय शासन अभ्यासमा स्थानीय तह शीर्षकको यो स्रोत सामग्री तयार गरी पाठकसमक्ष प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

सुन्दर शान्त नेपाल नामक परियोजनाअन्तर्गत यही अभाव पूर्ति गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। जुन स्वागतयोग्य छ। यो सामग्री तयार गर्ने कार्य स्वयंमा निकै चुनौतिपूर्ण थियो। सबभन्दा महत्वपूर्ण कुरा थियो, यस सामग्रीमा समेटिनुपर्ने विषयवस्तुको निर्धारण र त्यस्ता सामग्रीको जोहो गर्नु। वास्तवमा यो कार्य एउटा अनुसन्धान नै थियो। समय छोटो थियो तर उपलब्ध समयको पूर्णतः सदुपयोग गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। यस सन्दर्भमा कैलालीको धनगढी उपमहानगरपालिका, दाङको घोराही नगरपालिका, कञ्चनपुरको वेदकोट नगरपालिका र गुल्मीको धुर्कोट गाउँपालिकालगायत केही स्थानीय तहको अध्ययन भ्रमण गरिएको थियो। यसै गरी प्रादेशिक प्रतिनिधित्व हुने गरी केही स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिसँग पनि प्रत्यक्ष र परोक्ष सम्पर्क गरिएको छ। केहीले मस्यौदाको अध्ययन गर्नुभएको छ भने केहीले प्रत्यक्ष भेटका क्रममा आफ्नो सुझाव दिएर अनुग्रहित बनाउनुभएको छ। यस्तै केहीले टेलिफोनमार्फत पनि आफ्नो विचारबारे जानकारी गराउनुभएको छ। यसरी प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष सहयोग गर्नु हुने जनप्रतिनिधिहरू, अशोक चन्द, मेयर (वेदकोट नगरपालिका, कञ्चनपुर), घनश्याम भण्डारी, मेयर (दुल्लु नगरपालिका, दैलेख), नारायण वन, मेयर (टाँडी नगरपालिका, चितवन), राजन मेहता, मेयर (इनरुवा नगरपालिका, सुनसरी), हरिप्रसाद मण्डल, मेयर (मटिहानी नगरपालिका, महोत्तरी) र भुपाल पोखरेल, प्रमुख (धुर्कोट गाउँपालिका, गुल्मी) प्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। यसैगरी जुना बस्नेत, उपमेयर (सूर्यविनायक नगरपालिका, भक्तपुर), सञ्जुकुमारी चौधरी, उपमेयर (कोहलपुर नगरपालिका, बाँके), सुशीला मिश्र भट्ट, उपमेयर (धनगढी उपमहानगरपालिका, कैलाली), शारदा रेग्मी विक, उपप्रमुख (वैजनाथ गाउँपालिका, बाँके) रत्ना विष्ट, सदस्य (न्यायिक समिति, धनगढी उमनपा), ईश्वरी चापागाईं, सदस्य (गैँडाकोट नगरपालिका, नवलपुर) प्रति उहाँहरूले देखाउनुभएको सद्भाव र शुभेच्छाका लागि धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु।

यसैक्रममा विभिन्न स्थानीय तहमा सम्पर्क गर्न र यस पुस्तकका सन्दर्भमा सरोकारवालाको आवश्यकता र त्यहाँको वस्तुस्थितिबारे जानकारी प्राप्त गर्न स्थानीय पत्रकारहरूको सहयोग पनि प्राप्त भएको छ। यसरी सहयोग गर्नुहुनेमा मीन बम र शैलेन्द्र भ्ना (केन्द्रीय सदस्य, नेपाल पत्रकार महासंघ), लवदेव ढुंगाना (अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, पाँचथर), अमर खड्का (अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, सुनसरी), जगत साउद (अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, कैलाली), योगेन्द्र बलायर (अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, डोटी), जगदीश रोकाया (अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ,

बभाङ), नवराज भुसाल (अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, गुल्मी), खम्म खत्री (कार्यवाहक अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, अछाम), अमरबहादुर चन्द (सचिव, नेपाल पत्रकार महासंघ, कञ्चनपुर) प्रति आभारी छु। यसैगरी दीपक आचार्य (वरिष्ठ उपाध्यक्ष, नेपाल प्रेस युनियन केन्द्रिय समिति), पत्रकारहरू मनमोहन स्वाँर, प्रकाश शाह र भरत शाह (धनगढी), बृजकुमार यादव र घनश्याम मिश्र (जनकपुरधाम), किशोरकुमार कार्की (धरान), डीआर घिमिरे (बुटवल), डीआर पन्त (डडेलधुरा), कुमार लुइँटेल (विराटनगर), रितेश त्रिपाठी (वीरगन्ज), टेकेन्द्र देउवा (डोटी), लक्ष्मणदत्त पन्त र पुष्कर भट्ट (महेन्द्रनगर), मोती पौडेल (सुर्खेत) र जनार्दन घिमिरे (गुल्मी)प्रति पनि उपकृत छु। वास्तवमा उहाँहरूले यस स्रोत सामग्रीका लागि अनुसन्धानकर्मीको भूमिका मात्रै निर्वाह गर्नुभएको छैन बरु व्यक्तिगत रूपमा अत्यन्त महत्वपूर्ण सल्लाह र सुभावा पनि उपलब्ध गराउनुभएको छ। यसैगरी धनगढी उपमहानगरपालिकाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत चक्रपाणी पाण्डे, सिद्धार्थनगर नगरपालिका र घोराही नगरपालिकाका सूचना अधिकारी क्रमशः देव ज्ञवाली र प्रेमबहादुर केसीलाई पनि उहाँहरूको सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु। यस्तै सेफरवर्ल्डले सन् २०१८ को डिसेम्बर २७ देखि ३० तारिखसम्म चितवनको सौराहामा आयोजना गरेको संघीयतामा स्थानीय तह विषयक प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमका क्रममा भएका छलफल र अन्तर्क्रियाबाट प्राप्त उपयोगी निष्कर्ष यस सामग्रीमा समेट्ने प्रयत्न गरिएको छ। प्रशिक्षणका सहभागीलाई धन्यवाद।

यसै सन्दर्भमा यो सामग्रीको मस्यौदा अध्ययन गरी महत्वपूर्ण सुभावा दिनुहुने राष्ट्रिय सूचना आयोगका आयुक्त किरणकुमार पोखरेलप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। यस्तै सूचना र सञ्चार तथा खुला सरकार विज्ञ तारानाथ दाहाल, स्थानीय शासनविज्ञ परशुराम उपाध्याय, प्रकाश उपाध्याय, सुशासनविज्ञ कृष्ण सापकोटा, संघीयता र स्थानीय शासनको अध्ययनमा रुचि राख्नु हुने र मलाई यससम्बन्धी अनुसन्धानमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सञ्जीव घिमिरे, अस्मिता पोखरेल, हीरण्य जोशीप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु। यस्तै यस पुस्तिकाको सामग्री संकलन, लेखन र सम्पादनमा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने मित्र नेपाल पत्रकार महासंघका उपाध्यक्ष विपुल पोखरेल तथा भाषा सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने मित्र शम्भु रेग्मी लाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु। कलाकार सागर शाहको नाम लिइएन भने यो सामग्री अधुरो हुन्छ। यस पुस्तकमा प्रयोग भएका कला सामग्री निर्माणका लागि कलाकार शाहलाई विशेष धन्यवाद। यसैगरी ममाथि विश्वास गरी यो स्रोत सामग्री निर्माणको जिम्मेवारी सुम्पने सेफरवर्ल्डलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु। प्रस्तुत सामग्री तयार गर्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण सहयोग गर्नुहुने सेफरवर्ल्डका असिम पाण्डे, अनुराग आचार्य, अविनाश कर्णप्रति हृदयदेखि आभारी छु। यो एउटा प्रयास हो, निश्चय पनि अपुरो हुन सक्छ। भविष्यमा सम्बन्धित पक्षबाट यसलाई पूर्णता दिने र परिष्कृत गर्ने काम हुने नै छ। यहाँहरूको सुभावा अपेक्षित छ। यो सामग्री निर्माणका सन्दर्भमा धेरै ठाउँबाट जानकारी र सामग्री लिइएको छ। सम्भव भएसम्म सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा सबैको उल्लेख गरिएको छ। म ती सबै व्यक्ति र संस्थाप्रति पनि सम्मान व्यक्त गर्न चाहन्छु।

धर्मेन्द्र भा

विषय सूची

प्राक्कथन

प्रस्तुत स्रोत सामग्रीबारे

संघीयता : अर्थ र महत्व

विश्वमा संघीय शासन व्यवस्था भएका देश

राज्य प्रणालीका प्रकार

संघीयताबारे जनचेतना

नेपालमा संघीयता : आन्दोलन र प्रस्थानविन्दु

नेपालमा संघीयता किन ?

नेपालको संविधानमा संघीयता :

संघीयता र स्थानीय जनता :

संघीय शासन व्यवस्थामा स्थानीय स्तरमै

संघीयताको तह : केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय

प्रदेशहरूको नामकरण

सरकारहरूका काम, कर्तव्य र अधिकार

राज्यका तीन अंग

संघीय कार्यपालिका र व्यवस्थापिका गठन प्रक्रिया

संघीय व्यवस्थापिका :

प्रतिनिधिसभाको गठन :

राष्ट्रियसभाको गठन :

संघको काम, कर्तव्य र अधिकार

प्रदेश कार्यपालिका र प्रदेशसभा (विधायिका) गठन प्रक्रिया

प्रदेश कार्यपालिका :

प्रदेश मन्त्रपरिषद्को गठन :

प्रदेश व्यवस्थापिका :

प्रदेश व्यवस्थापिकाको गठन :

प्रदेशको काम, कर्तव्य र अधिकार

संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूची

शासनको तीन तह : संयुक्त क्षेत्राधिकार

संघीयतामा स्थानीय तह :

स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकार

गाउँ वा नगरसभा (व्यवस्थापिका) र कार्यपालिकाको गठन प्रक्रिया

स्थानीय तह र स्थानीय कार्यपालिका

स्थानीय कार्यपालिकाको गठन

१

२

२

४

५

६

७

७

८

९

११

११

१२

१३

१४

१४

१५

१५

१७

१७

१८

१८

१९

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२४

२५

स्थानीय व्यवस्थापिकाको गठन	२६
स्थानीय तहले कानून बनाउने प्रक्रिया	२६
स्थानीय कानून निर्माण गर्दा विचार गर्नुपर्ने पक्ष	२७
स्थानीय तहमा बजेट निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रिया	३०
जनसहभागिता आवश्यक	३१
योजना प्राथमिकता निर्धारणका आधार	३१
स्थानीय तहको बजेट उत्पादन क्षेत्र	३२
बजेटसँग सम्बन्धित समितिहरू	३२
स्थानीय तहमा न्यायिक प्रक्रिया	३३
स्थानीय न्यायिक समितिको गठन	३४
न्यायिक समितिको अधिकार	३४
न्यायिक समितिलाई मेलमिलाप गराउने अधिकार	३५
मेलमिलाप केन्द्रको व्यवस्था	३७
स्थानीय कार्यविधिको व्यवस्था	३७
निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि र पुनरावेदनको व्यवस्था	३७
स्थानीय तहमा शान्ति सुरक्षा	३७
स्थानीय शासनका प्रमुख विशेषता	३७
स्थानीय तहमा जनता कसरी लाभान्वित हुन्छन् ?	३८
वडाको भूमिका महत्वपूर्ण	३९
वडाध्यक्षको काम, कर्तव्य र अधिकार	३९
वडा समितिबाट उपलब्ध हुने प्रमाणीकरण र सिफारिसम्बन्धी सेवा	४०
स्थानीय सरकारसँग स्थानीय बासिन्दाका अपेक्षा	४१
संघीय प्रक्रियामा स्थानीय बासिन्दाका भूमिका र दायित्व	४२
स्थानीय विकास र उपभोक्ता समितिको भूमिका	४२
सुशासनको औजार : सूचनाको हक	४३
कसरी प्रयोग गर्ने सूचनाको अधिकार ?	४५
सूचनाको हकको सीमा वा अपवाद	४५
सूचना माग गर्ने प्रक्रिया	४५
सूचना माग प्रक्रिया बुँदागत रूपमा :	४६
सूचनाको शुल्क :	४६
सूचना माग गर्दा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने पक्ष :	४६
सन्दर्भ सामग्री	४८

संघीयता : अर्थ र महत्व

केन्द्रीकृत राज्यको शक्ति र जिम्मेवारीलाई प्रदेश वा स्थानीय स्तरमा बाँड्ने पद्धति, अथवा राज्यसत्ताका हक र दायित्वहरू केन्द्रमा नथुपारी संघ र एकाइमा बाँड्नु संघीयताको मूल सिद्धान्त हो । यस अर्थमा संघीय व्यवस्थामा अनेक तहका स्वायत्त सरकार हुन्छन् ।

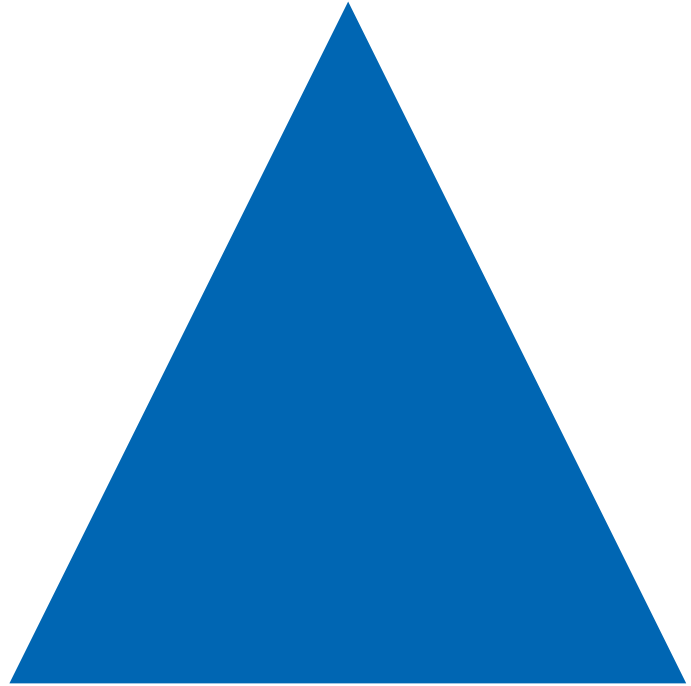
नेपाली शब्दकोषले संघीय भन्नाले 'प्रजातान्त्रिक पद्धति, परराष्ट्र नीति, रक्षा, मौद्रिक व्यवस्था आदि समान उपयोगका प्रमुख विषयहरू केन्द्रीय सत्तामा राखी अन्य कुरामा स्वायत्त शासनको अधिकार प्रयोग गर्ने राज्यको संगठन वा एकाइ हो' भनी अर्थ्याएको छ ।

वास्तवमा संघीय शासन व्यवस्थालाई पिरामिड शैलीमा रहेको शासन व्यवस्था भनेर बुझ्न सकिन्छ । यसको आधार सबभन्दा तल हुन्छ । जहाँ जनता हुन्छन् र क्रमशः माथितर निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू हुन्छन् जसले शासकीय संरचनालाई नेतृत्व दिन्छन् ।

शासनको सबभन्दा उपल्लो संरचना, संघ

शासनको माथिल्लो संरचना, प्रदेश

शासनको तल्लो एकाइ, स्थानीय सरकार

संघीय शासन व्यवस्था

संघीयतालाई शासकीय क्रियाकलापमा जनतालाई प्रत्यक्ष सहभागी गराउने प्रक्रियाका रूपमा पनि परिभाषित गर्न सकिन्छ । वास्तवमा बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक समाजको हक, हित र अधिकारको संरक्षण र सीमान्तकृत समूहहरूलाई सशक्तीकरण गर्ने शासन प्रणाली नै संघीयता हो ।

जर्मन विद्वान् जोहान्स अल्थुसियर्स ले सन् १६०३ मा आफ्नो सहर इमडेनलाई जर्मनीबाट स्वतन्त्र राख्न, जनताले आफ्नो आवश्यकता पहिचान गरी समाधान गर्न, आरामदायी जीवनयापन गर्न, आफ्ना साधन स्रोतको स्वतन्त्र रूपले परिचालन गर्न पाउनुपर्छ भन्ने अवधारणा ल्याएका थिए । कालन्तरमा यही अवधारणाबाट संघीय शासन प्रणालीको बहस सुरु भएको मानिन्छ ।

विश्वमा संघीय शासन व्यवस्था भएका देश

हाल संसारका विभिन्न देशमा विभिन्न प्रकारका शासन व्यवस्था अस्तित्वमा छन् । २७ वटा देशमा भने संघीय व्यवस्था कार्यान्वयनमा रहेको दावी गरिन्छ । संघीय मुलुकहरूका सम्बन्धमा जानकारी प्रदान गर्ने फोरमफेड डट ओआरजीमा भने निम्न २४ वटा देशको नाम मात्र उल्लेख छ ।

संघीय शासन व्यवस्था भएका देश

अर्जेन्टिना	अस्ट्रेलिया
अस्ट्रिया	बेल्जियम
बोस्निया हर्जेगोभिना	ब्राजिल
क्यानडा	दक्षीण अफ्रिका
इथियोपिया	जर्मनी
भारत	इराक
मलेसिया	मेक्सिको
नेपाल	पाकिस्तान
नाइजेरिया	रसिया
स्पेन	स्विट्जरल्यान्ड
दक्षिण सुडान	संयुक्त राज्य अमेरिका
संयुक्त अरब इमिरेट्स	भेनेजुएला

विश्वमा आर्थिक रूपले समृद्ध मानिने र भूगोलका दृष्टिले पनि निकै ठूलो मानिने देशहरूमा पनि एकात्मक शासन प्रणाली छ । युगान्डा र क्यामरून संघीयताबाट एकात्मक शासनतर्फ फर्केका छन् । यो तथ्यले संघीयताका लागि भूगोल अथवा आर्थिक समृद्धि मानक हुँदो रहेनछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । संघीयताका लागि सम्बन्धित देशको तत्कालीन आवश्यकता नै महत्वपूर्ण कुरा हुने रहेछ भन्न सकिन्छ ।

राज्य प्रणालीका प्रकार

अभ्यासका हिसाबले संसारमा मुख्यतः ३ प्रकारका राज्य प्रणाली अपनाइएको पाइन्छ । यसलाई यहाँ संक्षेपमा निम्नानुसार प्रस्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

क) केन्द्रकृत एकात्मक राज्य प्रणाली

यो सर्वाधिक पुरानो राज्य सञ्चालन प्रणाली हो । यसका विशेषतालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ । :

- यसमा राज्यको सार्वभौमिकता र शासनको शक्तिकेन्द्र एक व्यक्ति अथवा एक संस्था हुन्छ ।
- यसमा केन्द्रकृत बजेट व्यवस्थामा जोड दिइन्छ ।
- यस शासन व्यवस्थामा योजना पद्धति र प्रशासनिक नियन्त्रण केन्द्रमै निहित रहन्छ ।
- स्थानीय स्तरमा हुने कार्यको उत्तरदायित्व र जबाफदेहितासमेत केन्द्रीय सरकारअन्तर्गत रहेका निकायहरूमै रहन्छ ।
- सम्पूर्ण विधायिका, कार्यपालिका र न्यायिक अधिकार केन्द्रले प्रयोग गरेको हुन्छ ।
- यसमा स्थानीय शासन सञ्चालनका लागि हुने शक्ति र स्रोतको विकेन्द्रीकरणसमेत केन्द्रको इच्छामा भर पर्छ ।

ख) निक्षेपित एकात्मक राज्य प्रणाली

राज्य सञ्चालनका सन्दर्भमा यो अर्को बहुप्रचलित प्रणाली हो । विगतमा २०४६ पछि नेपालमा यही प्रकारको राज्य प्रणाली अभ्यास गर्न खोजेको मान्न सकिन्छ,

- यस प्रणालीमा स्थानीय निकायलाई संबैधानिक अधिकार र कार्यहरूको किटान गरिएको हुन्छ ।
- यस्तो प्रणाली अपनाइएको शासन व्यवस्थामा स्थानीय निकाय र केन्द्रीय सरकारबीच काम, कर्तव्य र अधिकारको स्पष्ट बाँडफाँट गरिएको हुन्छ ।
- जनताको नजिकको निकायलाई जिम्मेवार बनाउने सिद्धान्त यस प्रणालीमा अवलम्बन गरिएको हुन्छ ।
- यस प्रणालीमा कार्य, जिम्मेवारी र कोषलाई पूर्णतः निक्षेपण गरिएको हुन्छ ।

ग) संघीय शासन प्रणाली

यो शासन प्रणाली विश्वमै लोकप्रिय शासन प्रणालीका रूपमा स्थापित छ । यसका पनि दुई प्रकार छन् । पहिलो, संघीय राज्य प्रणाली (Holding together Federalism) र दोस्रो, परीसंघीय प्रणाली (Confederate System)

संघीय राज्य प्रणाली (Holding together Federalism)

एउटै देशभित्र उत्पीडनमा परेका क्षेत्र, जाति, भाषा, धर्मलाई विद्रोह हुन नदिन स्वशासन र स्वायत्त अधिकारसहित बनेको संघीयतालाई एकसाथ राख्ने अर्थात् सँगै रहने संघीयता (Holding Together Federalism) मान्न सकिन्छ ।

- यस प्रणालीमा हरेक तहलाई संविधानबमोजिम अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ ।
- यसमा अन्य तहका संरचना केन्द्रीय सरकारमा भर नपर्ने अवस्था सिर्जना भएको हुन्छ ।
- यसमा तल्ला तहलाई केन्द्रकृत राज्यले के कति अधिकार र स्वायत्तता प्रदान गर्ने भनी निश्चित गरिएको हुन्छ ।
- यस्तो विषय संविधानमै व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

परीसंघीय प्रणाली (Confederate System)

- स्थापना भइसकेका विभिन्न राज्य/देश मिलेर बनेको संघीयतालाई 'एक-आपसमा आवद्ध संघीयता' (Confederate System) मान्न सकिन्छ । जस्तै- अमेरिका, स्विट्जरल्यान्ड आदि ।
- यस्तो प्रणालीमा संघीय सरकारले स्वतन्त्र राज्यहरूबाट अधिकार प्राप्त गरेको हुन्छ ।
- विभिन्न राजनीतिक एकाइले सम्भौता गरी संघ बनाउन स्वीकार गरेका हुन्छन् ।
- सामान्यतः संघभन्दा राज्य वा प्रान्त बलिया हुन्छन् ।
- राज्यहरूले स्वतन्त्र हुने चाहना राखे संघ विघटन हुन सक्छ ।

शक्ति विभाजनमा आधारित यस प्रणालीलाई व्याख्याताहरूले आ-आफ्नै ढंगले व्याख्या गरेका छन्। माथिका सन्दर्भहरूका आधारमा संघीयतालाई निम्नानुसार बुझ्न सकिन्छ :

- कम से कम दुई तहको सरकार हुन्छ।
- प्रत्येक तह आफ्ना नागरिकप्रति प्रत्यक्ष उत्तरदायी हुन्छ।
- प्रत्येक तह स्वशासित र स्वायत्त हुने अपेक्षा गरिन्छ।
- संविधानद्वारा तहगत शासन प्रणालीको आधार तयार गरिएको हुन्छ।
- प्रत्येक तहमा निर्वाचित सरकारको अपेक्षा गरिन्छ।

संघीयताबारे जनचेतना

कुनै पनि शासन प्रणाली सफल हुन सबभन्दा बढी महत्वपूर्ण हुन्छ, यसबारे आमजनताको चेतनामा अभिवृद्धि। शासन व्यवस्था र प्रणालीबारे आमजनतामा चेतना भएन भने त्यसको स्थायित्व दिगो हुँदैन। विश्वमा संघीयता स्थापना भएका मुलुकहरू पुनः एकात्मक शासन व्यवस्थामा फर्केका उदाहरण पनि छन्। संघीय शासन व्यवस्थाको सन्दर्भमा यो खर्चिलो भएको, सञ्चालन जटिल भएकोजस्ता यसका विरुद्ध आरोपहरू लाग्ने गरेका छन्। तर, यो भनाइ कति तथ्यपरक छ, त, विश्लेषण आवश्यक छ।

संघीयताबारेको कुनै पनि अध्ययनले यसका तीन आयामको विश्लेषण गर्नु जरुरी रहेको स्पष्ट गर्दछ। पहिलो विषयवस्तु, दोस्रो आवश्यकता र महत्व तथा तेस्रो विधि र प्रक्रिया। यी तीनवटै आयामको यस स्रोत पुस्तिकामा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

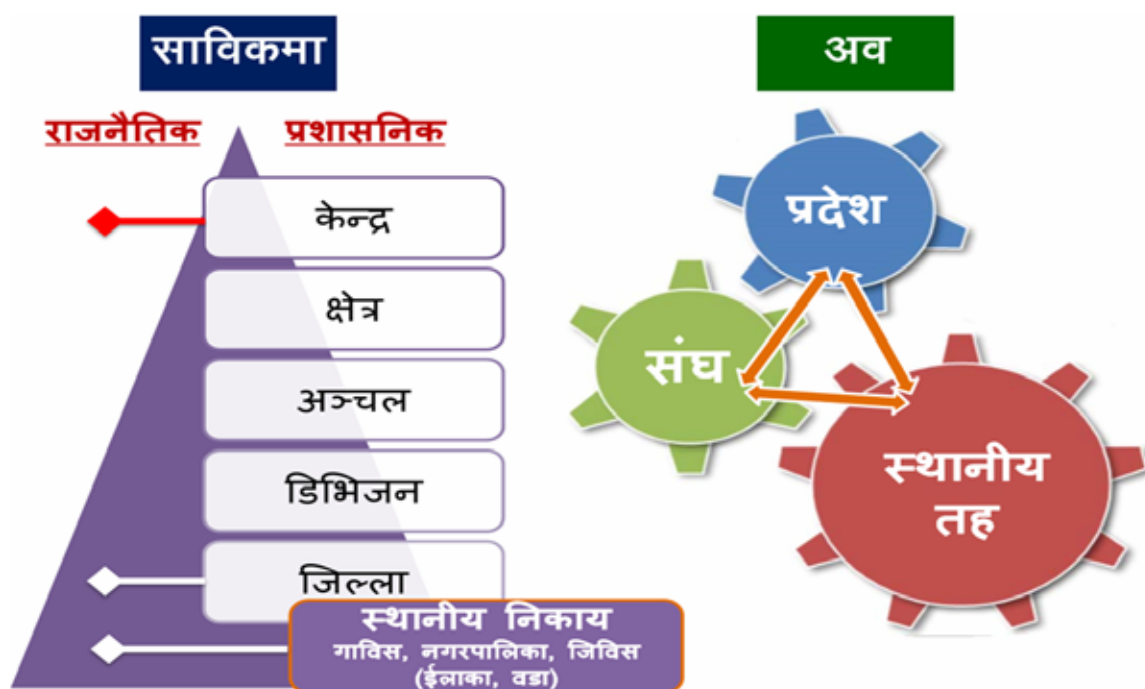
संघीयताबारे जनचेतना

नेपालमा संघीयता : आन्दोलन र प्रस्थानविन्दु

नेपाल लामो समयदेखि एकात्मक राज्य व्यवस्था भएको देशका रूपमा रह्यो । नेपालको एकीकरणको इतिहाससँगै नेपाल राज्य कहिले शाहवंशीय राजाहरूबाट र कहिले राणाहरूबाट शासित भयो । २००७ सालमा राणा शासनको पतनसँगै विभिन्न आन्दोलन र परिदृश्यमा संघीयता राजनीतिक मुद्दा बन्यो, पहिले तराई कांग्रेसको आन्दोलनमार्फत र पछि माओवादीको सशस्त्र जनयुद्ध एवं मधेस आन्दोलनमार्फत । ०६२/६३ को जनआन्दोलनको बलमा शाहवंशीय राजतन्त्रको पतनपछि भने नेपालमा राज्यको पुनःसंरचनाको बहस चुलियो । एकात्मक राज्य व्यवस्थाका कारण नेपालको समुचित विकास हुन नसकेको र राज्य सञ्चालकका रूपमा सीमित जाति, धर्म, लिंग, क्षेत्र र वर्गले मात्र राज्यशक्ति र साधन स्रोतमाथि हाली-मुहाली गरेको निष्कर्षका साथ मुलुकको पुनःसंरचनाको माग गर्दै संघीयताको पक्षमा संविधानसभाभित्र र बाहिर राजनीतिक आन्दोलन भए । आममत बन्यो र ०७० को निर्वाचनबाट गठित संविधानसभाले २०७२ मा जारी गरेको संविधानले औपचारिक रूपमा संघीय नेपालको अवधारणालाई आत्मसात् गर्‍यो ।

हाम्रो देशको मूल समस्या गरिबी, भोकमरी, बेरोजगारी र पछ्यौटेपन हो । करिब दुई दशकको द्वन्द्व र आन्दोलनपछि यसको समाधान राज्यको पुनःसंरचना र संघीय प्रणाली हो भनी राजनीतिक र संवैधानिक रूपमा स्वीकार गरियो । जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक, वर्गीय, राजनीतिक, सांस्कृतिक विभेद कम गर्न संघीयताले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ भन्ने मानेर संविधानसभाले संघीय व्यवस्थासहितको लोकतान्त्रिक संविधान घोषणा गर्‍यो ।

संविधानको यो व्यवस्थासँगै नेपालको राजनीतिक र प्रशासनिक संरचनामा फेरबदल भएको छ ।

विगत र वर्तमान : राजनीतिक र प्रशासनिक संरचनाको तुलनात्मक अध्ययन । विभिन्न प्रशिक्षणका सन्दर्भमा प्रयोग भएको यो सामग्री चक्रपाणी पाण्डेको सौजन्यबाट उपलब्ध हुन सकेको हो ।

माथि चर्चा गरिसकिएको छ, नेपालमा संघीयताको आन्दोलन पुरानो हो, तर संघीयतातिरको प्रस्थानविन्दु ०६२/६३ को आन्दोलनपछि विघटित प्रतिनिधिसभा पुनःस्थापित भएपछिका घटनाक्रमलाई मान्न सकिन्छ। जनताको बलमा पुनःस्थापित संसदले दोस्रो जनआन्दोलनले मुखरित गरेका विषय र मुद्दालाई सम्बोधन गर्दै 'निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य र पूर्ण लोकतन्त्र स्थापनाको दिशामा अग्रसर हुने...' महत्वपूर्ण घोषणा गर्‍यो। त्यसपछि पनि विभिन्न क्षेत्र र समुदायबाट आफ्ना राजनीतिक, भाषिक, सांस्कृतिक र क्षेत्रीय स्वायत्तताको अधिकारलाई सम्बोधन गर्न राज्यलाई दबाव दिने कार्य भने भई नै रह्यो। त्यसैक्रममा नेपालको तराई-मधेसमा पनि ठूलो आन्दोलन भयो। कैयौंको ज्यानसमेत गएको आन्दोलनले नेपालमा संघीय व्यवस्था कायम हुनुपर्ने माग मुख्य रूपमा उठान गरेको थियो। आन्दोलनलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा सरकार र संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चाबीच २०६४ फागुन १६ गते ८ बुँदे सहमति भयो। सहमतिको बुँदा नं. २ मा 'मधेसी जनताको स्वायत्त मधेस प्रदेशको चाहनालगायत अन्य क्षेत्रका जनताको स्वायत्त प्रदेशसहितको संघीय संरचनाको आकांक्षा स्वीकार गरी नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हुनेछ। संघीय संरचनामा केन्द्र र प्रदेशका बीच स्पष्ट रूपमा शक्तिको बाँडफाँट सूचीका आधारमा गरिनेछ। प्रदेशहरू पूर्णरूपले स्वायत्त र अधिकार सम्पन्न हुनेछन्। नेपालको सार्वभौमिकता, अखण्डता र एकतालाई अक्षुण्ण राख्दै स्वायत्त प्रदेशहरूको संरचना, केन्द्र र प्रदेशका सूचीहरूको पूर्ण विवरण र अधिकारको बाँडफाँट संविधानसभाबाट निर्धारण गरिनेछ' भनिएको छ। यो राजनीतिक सहमति नै नेपालका सन्दर्भमा संघीयतातर्फको प्रस्थानविन्दु बन्यो।

नेपालमा संघीयता किन ?

तल उल्लेखित बुँदाका आशय समेटेर एक चित्र बनाउन सकिन्छ (चित्र १)

माथि चर्चा गरिसकियो, नेपालमा आन्दोलनका वलमा संघीयता आएको हो । यसका पक्षमा पछिल्लो चरणमा मधेसमा आन्दोलन उठे पनि बहिष्करणमा परेको अनुभव गरेका अन्य समुदाय र वर्गले पनि आन्दोलनमा सहयोग गरेका थिए । नेपालमा संघीयताको पक्षमा आन्दोलन हुनुका प्रमुख कारण निम्न रहेको मान्न सकिन्छ

- एकात्मक, केन्द्रीकृत राज्य पद्धतिको अन्त्य ।
- वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अनुभव ।
- समावेशी लोकतन्त्र र समतामूलक समाजको आकांक्षा ।
- जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय स्वायत्तताको चाहना ।
- राज्यको हरेक अंगमा समानुपातिक समावेशीमूलक प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न ।
- स्थानीय तहमा राज्यले दिने सेवा-सुविधा र विकास प्रभावकारी बनाउन ।

नेपालको संविधानमा संघीयता :

२०७० मा गठित संविधानसभाले २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानले संघीयताको अवधारणालाई स्वीकार गरेको हो । यस संविधानको प्रस्तावनामा '.....संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्न संविधान सभाबाट पारित गरी यो संविधान जारी गर्दछौं' भनी संघीयतालाई नेपालको मूल कानूनमा उल्लेख गरी वैधानिकता प्रदान गरिएको छ ।

संविधानको अनुसूचीमा देशलाई ७ प्रदेशमा विभाजित गरी संघीयतालाई सुनिश्चित गरिएको छ । अनुसूचीमा कुन प्रदेशमा कुन-कुन जिल्ला पर्छन् भन्ने उल्लेख छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्र पनि बाँडफाँट गरिएको छ ।

संघीयता र स्थानीय जनता :

नागरिक जब सार्वजनिक स्थलमा, सामूहिक हितका लागि भेला हुन्छन्, तब आ-आफ्ना विचार, धारणा प्रस्तुत गर्न र सार्वजनिक नीतिलाई प्रभावित पार्ने कार्यका लागि अन्तर्क्रियामा संलग्न हुन्छन् । त्यसबाट सार्वजनिक सरोकारका विषयहरूको पहिचान हुन्छ । तत्कालीन र दीर्घकालीन आवश्यकताको सूची बन्छ, अनि सरकारसँगको अपेक्षा संगठित रूपमा प्रकट हुन्छ ।

नागरिकबाट यसरी व्यक्त हुने योजना र अपेक्षालाई सम्बोधन गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । राज्यले आफ्नो काम गरिरहँदा कुनै वर्ग, समुदाय वा भूगोल लाभ लिनबाट वञ्चित भयो भने फेरि नागरिक छलफलबाट राज्यको ध्यान खिचिन्छ । त्यसकारणले नागरिक अन्तर्क्रिया वा छलफललाई लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिका पक्षपातिहरूले लोकतन्त्रको जगका रूपमा परिभाषित गर्ने गर्छन् । नागरिक छलफलदेखि राज्यको काम र त्यसमाथि फेरि नागरिकको निगरानीसहितको छलफलको चक्रले लोकतन्त्रलाई जीवन्त राख्ने, कर्मशील बनाउने र नागरिकप्रति उत्तरदायी शासन संस्कृति निर्माण गर्ने काममा योगदान पुऱ्याउँछ ।

नेपालमा अनेकौं त्यस्ता नागरिक समूह, समितिहरू छन् जहाँ माथि उल्लेख गरिएअनुसार छलफल हुने गर्छन् । ती नागरिक छलफलका प्रमुख विषयहरू राजनीतिक, आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिकलगायत तात्कालीन र दीर्घकालीन आवश्यकताका हुने गर्छन् ।

नागरिक तहमा हुने यस्ता छलफलप्रति ध्यान दिन केन्द्रकृत राज्यले सक्दो रहेनछ भन्ने बुझाइ नेपाली समाजमा विकसित भयो। गाउँका कुनाकुन्द्राका छलफलका यस्ता विषयले सिंहदरवारको नीति निर्माण तहमा आफ्नो आवाज पुऱ्याउन सकेको महसुस भएन। आफ्नो घर-आँगनैमा आएर सुनिदिने बलियो सरकारको आवश्यकता ती कुनाकुन्द्राहरूमा समेत महसुस हुन थाल्यो। यही आवश्यकताको परिणाम स्वरूप नेपालमा तीन तहका बलिया सरकार निर्माण गर्न सकिने गरी संविधानमै व्यवस्था गरियो। नेपालमा यही नै संघीय शासन व्यवस्थाको जग थियो। यस व्यवस्थाअन्तर्गत संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको परिकल्पना संविधानले गरेको छ।

त्यसो त विगतमा पनि जिल्ला, अञ्चल र स्थानीय निकायजस्ता राजनीतिक र प्रशासनिक संरचना थिए, तर ती निकाय साधनस्रोत परिचालन र निर्णय क्षमताका हिसाबले शक्तिशाली नभएका कारण स्थानीय जनताका समस्या स्थानीय स्तरमै सम्बोधन हुन सक्ने अवस्था थिएन। शासन व्यवस्था धेरै हदसम्म केन्द्रीकृत थियो। नेपालको संविधान २०७२ ले परिकल्पना गरेको संघीय शासन व्यवस्थाले स्थानीय तहमै यस्तो शक्तिसम्पन्न सरकारको अवधारणा ल्यायो जसले स्थानीय स्तरमै जनताका आधारभूत समस्याको सम्बोधन गर्न सक्छ। त्यही निर्वाचित निकायले स्थानीय स्तरमा जनताका अपेक्षा र विकासका मुद्दालाई कार्यान्वयन गर्न सक्छ। नयाँ संविधानबमोजिम स्थानीय स्तरमा सरकारले गर्न सक्ने केही मुख्य कामबारे बुँदागत रूपमा तल उल्लेख गरिएका छन् :

संघीय शासन व्यवस्थामा स्थानीय स्तरमै

निम्न बुँदाका आधारमा स्थानीय स्तरमा संघीयता आवश्यक छ, भन्ने बुझाउन एक चित्र बनाएर राख्न सकिन्छ।
चित्र २

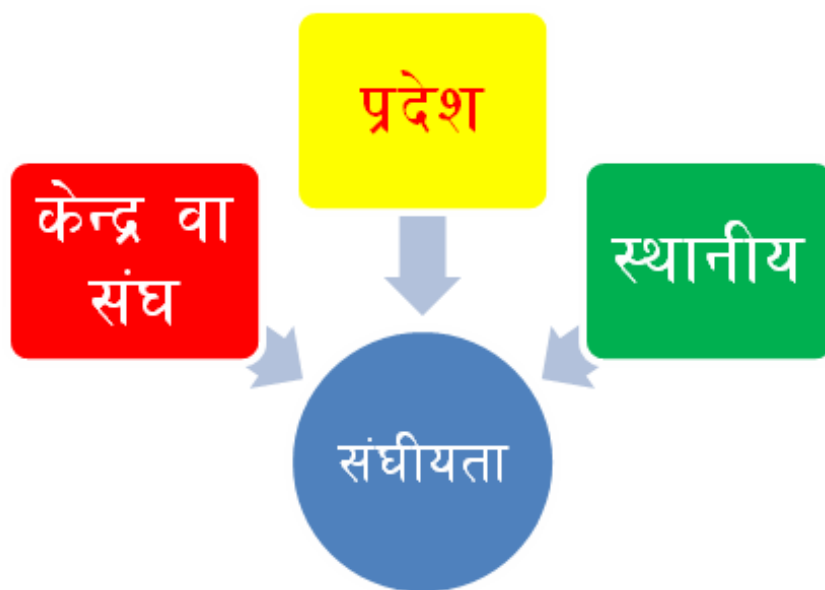
- गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा ।
- स्तरीय आधारभूत र उच्च शिक्षा ।
- शुद्ध पिउने पानीको उपलब्धता ।
- सडक, पुल र सिँचाइको व्यवस्था ।
- स्थानीय तहमा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने योजनाको सञ्चालन ।
- युवाशक्तिको परिचालन ।
- रोजगारीको सुनिश्चितता ।
- वृद्धवृद्धा, असहाय, एकल महिला, बालबालिकाका लागि उचित व्यवस्था ।
- गरिब विपन्नका लागि प्रत्यक्ष लाभ मिल्ने कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन ।
- सुरक्षाको प्रत्याभूति ।
- भ्रष्टाचार र अनियमिततामुक्त पारदर्शी उत्तरदायी शासन व्यवस्था ।
- उत्पादनका लागि बजारको सुनिश्चितता ।

नागरिकका यी साभा अपेक्षालाई सम्बोधन गर्न उनीहरूको घरआँगनमै बलियो सरकारको उपस्थिति जरुरी हुन्छ । नागरिकका दैनिक र साभा अपेक्षा पूरा गर्न नजिकको सहयोगीका रूपमा राज्य संयन्त्रहरू क्रियाशील हुन पर्छ । यही मान्यतामा आधारित रहेर नेपालको संविधानले स्थानीय, प्रदेश र संघीय सरकारको अन्तरसम्बन्धलाई परिभाषित गरेको छ ।

संघीयताको तह : केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय

नेपालको संविधानले तीन तहको सरकारको व्यवस्था गरेको छ । यी तिनै तहका सरकारको काम, कर्तव्य र अधिकारको बाँडफाँट पनि संविधानले नै गरिदिएको छ ।

संविधानअनुसार अब देश एउटा संघ भएको छ भने यो संघअन्तर्गत ७ प्रदेश र ७ सय ५३ स्थानीय तह रहनेछन् । राज्यअन्तर्गतका यी सबै निकायका अधिकारको स्रोत संविधान हो र संविधानले नै शासकीय संरचनाको खाका तयार गरिदिएको छ ।

नेपालको संघीयतामा शासकीय निकायहरू ।

संविधानको अनुसूचीमा देशको प्रादेशिक संरचनामा जिल्लाहरूलाई निम्नानुसार समेटिएको छ :

प्रदेश १ मा ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, संखुवासभा, तेह्रथुम, धनकुटा, भोजपुर, खोटाङ, सोलुखुम्बु, ओखलढुंगा, उदयपुर, भ्वापा, मोरङ र सुनसरी ।

प्रदेश २ मा सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा ।

प्रदेश ३ मा दोलखा, रामेछाप, सिन्धुली, काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपाल्चोक, रसुवा, नुवाकोट, धादिङ, चितवन, मकवानपुर, भक्तपुर, ललितपुर र काठमाडौं ।

गण्डकी प्रदेशमा गोरखा, लमजुङ, तनहुँ, कास्की, मनाङ, मुस्ताङ, पर्वत, स्याङ्जा, म्याग्दी, बाग्लुङ र तत्कालीन नवलपरासी जिल्लाको बर्दघाट सुस्ता पूर्व ।

प्रदेश ५ मा तत्कालीन नवलपरासी जिल्लाको बर्दघाट सुस्ता पश्चिम, रूपन्देही, कपिलवस्तु, पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, रुकुम (पूर्वी भाग), रोल्पा, प्यूठान, दाङ, बाँके र बर्दिया ।

कर्णाली प्रदेशमा रुकुम (पश्चिम भाग), सल्यान, डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालीकोट, जाजरकोट, दैलेख र सुर्खेत ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बाजुरा, बझाङ, डोटी, अछाम, दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, कञ्चनपुर, कैलाली ।

यस संरचनाअनुसार अहिले सबै प्रदेशमा निर्वाचनमार्फत सरकार गठन भइसकेको छ । यो विभाजनसँगै नेपालमा अब ७७ जिल्ला कायम भएका छन् ।

तलको तालिकामा प्रदेशअनुसार स्थानीय तहको संख्या देखाइएको छ ।

- प्रदेश १ १३७
- प्रदेश २ १३६
- प्रदेश ३ ११९
- गण्डकी प्रदेश ८५
- प्रदेश ५ १०९
- कर्णाली प्रदेश ७९
- सुदूरपश्चिम प्रदेश ८८
- स्थानीय तहको कुल संख्या ७५३

प्रदेशहरूको नामकरण

प्रदेशको नामकरण प्रदेशसभाले गर्छ भन्ने सन्दर्भमा चित्र बनाउन सकिन्छ । चित्र ३

संविधानले प्रदेशहरूको संख्या उल्लेख गरे पनि नामकरणको अधिकार भने सम्बन्धित प्रदेशलाई नै दिएको छ । प्रदेशको नामका सम्बन्धमा प्रदेशसभाले निर्णय गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । यसअनुसार संविधानमा उल्लेख गरिएका प्रदेश ४, ६ र ७ ले आफ्नो नामकरणको प्रक्रिया टुंग्याएको छ भने अन्य प्रदेशको नामकरणको प्रक्रिया टुंगिन बाँकी छ ।

संघीयता कार्यान्वयनका क्रममा प्रदेश ४ को प्रदेशसभाले यस प्रदेशको नाम गण्डकी प्रदेश राख्ने निर्णय गरेको छ । त्यस्तै प्रदेश ६ को सभाले कर्णाली प्रदेश नामकरण गरेको छ भने प्रदेश ७ को सभाले सुदूरपश्चिम प्रदेशका रूपमा आफ्नो नामकरण गरेको छ ।

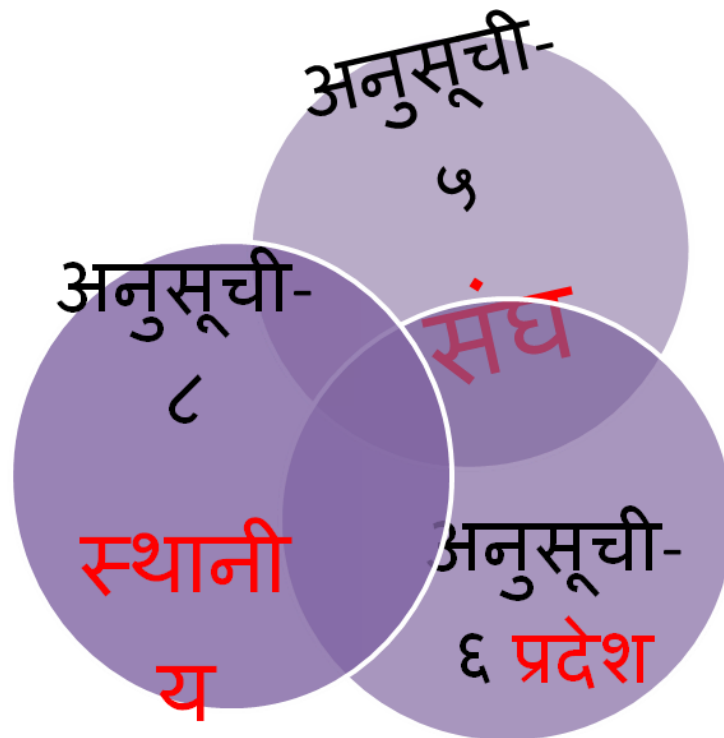
सरकारहरूका काम, कर्तव्य र अधिकार

संघीयता नेपालका लागि नौलो अभ्यास हो । संघीयताको अभ्यास गरिरहँदा यसले बोकेको लक्ष्य र प्राप्त गर्न चाहेको उपलब्धिलाई जनतासमक्ष पुऱ्याउने दायित्व यतिबेला प्रमुख हो । नयाँ संविधानअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भएपछि संघीयता पूर्ण कार्यान्वयनमा आएको विश्वास गरिएको छ, तर अहिले

पनि कानून निर्माणलगायत थुप्रै प्रक्रिया टुंगिन बाँकी छन् । संघीयता कार्यान्वयनका लागि संविधानले तीन तहको संरचना परिकल्पना गरेको छ र तिनको अधिकार तथा कार्यक्षेत्र तोकेको छ । सबै तहलाई कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकासम्बन्धी अधिकार स्पष्ट छ । अर्थात् सबै निकायले आवश्यक कानून बनाउने, कानून कार्यान्वयन गर्ने र न्याय सम्पादन गर्ने दायित्व निर्वाह गर्नेछ । तर यसो भन्दैमा सबै निकायले आफूखुसी काम गर्न भने पाउँदैनन् । यसका लागि संविधानमै कसले के र कति काम गर्ने भन्नेबारे क्षेत्राधिकारको बाँडफाँट गरिएको छ ।

वास्तवमा शासनका यी निकायहरूको अधिकारको सम्बन्ध यिनको शक्तिसँग पनि छ । विगतमा राज्यशक्तिको स्पष्ट बाडफाँट नभएकै कारण पनि संघीयता आवश्यक परेको हो । यस सन्दर्भमा अब संविधानले तिनै तहको संरचनाको शक्तिको स्पष्ट बाँडफाँट गरिदिएको छ ।

संविधानको अनुसूची ५ मा संघको, अनुसूची ६ मा प्रदेशको र अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकारबारे उल्लेख छ । यसैगरी संविधानको अनुसूची ७ मा संघ र प्रदेश तथा अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संयुक्त क्षेत्राधिकारबारे स्पष्ट गरिएको छ ।

संविधानअनुसार राज्यशक्तिको बाँडफाँट । विभिन्न प्रशिक्षणका सन्दर्भमा प्रयोग भएको यो सामग्री चक्रपाणी पाण्डेको सौजन्यबाट उपलब्ध हुन सकेको हो ।

राज्यका तीन अंग

लोकतान्त्रिक राज्यमा व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका ३ अंग हुन्छन् । उनीहरूको अन्तरसम्बन्ध भने शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तका आधारमा हुने गर्छ । व्यवस्थापिका भनेको संसद, कार्यपालिका भनेको सरकार

र न्यायपालिका भनेको सर्वोच्च अदालत भनेर सजिलोसँग बुझ्ने गरिन्छ। सरकार अर्थात् कार्यपालिकाको काम भनेको राज्यको दैनिक प्रशासनका साथै देश र जनताको हितमा नियमित काम गर्नु हो। व्यवस्थापिका अर्थात् संसदको काम कार्यपालिका अर्थात् सरकार निर्माण गर्नु र उसका काममा निगरानी राख्नुका साथै राज्यलाई आवश्यक कानून निर्माण, परिमार्जन, संशोधन गर्नु हो। न्यायपालिकाको काम जनताको अधिकार सुनिश्चित भए/नभएको र उनीहरूले न्याय पाए/नपाएको विषयमा व्यवस्थापिकाले बनाएको कानूनको आँखाबाट हेरेर फौसला गर्ने हो। नेपालको संविधानले नेपालको शासन व्यवस्थालाई संघीय गणतान्त्रिक लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था भनेको छ। यो व्यवस्थाअनुसार तीन तहका सरकार र तीन तहको व्यवस्थापिकाको गठन गरिनुका साथै तीनै तहमा न्यायपालिकाको समेत अभ्यास हुँदै छ।

संघीय कार्यपालिका र व्यवस्थापिका गठन प्रक्रिया

संघीय कार्यपालिका :

नेपालको संविधानको भाग ७ मा संघीय कार्यपालिकाको गठन प्रक्रिया र अधिकार क्षेत्रको व्याख्या गरिएको छ। 'नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुनेछ' भन्दै संविधानले कार्यकारिणी अधिकार मन्त्रपरिषद्मा निहित हुने व्यवस्था गरेको छ। कार्यकारिणी अधिकार प्राप्त मन्त्रपरिषद् नै नेपालको संघीय कार्यपालिका हो। मन्त्रपरिषद्को गठनबारे संविधानले निम्न प्रक्रियाको व्यवस्था गरेको छ।

- (१) राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रपरिषद् गठन हुनेछ।
- (२) प्रतिनिधिसभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधिसभाको सदस्यलाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ।
- (३) प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभए वा त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसके राष्ट्रपतिले प्रतिनिधिसभामा सबै भन्दा बढी सदस्य भएको दलको संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ।
- (४) त्यसरी नियुक्त भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधिसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेछ।
- (५) प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसके प्रतिनिधिसभाको कुनै सदस्यले प्रतिनिधिसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरे राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ।

यसरी प्रधानमन्त्रीको नियुक्ति भइसकेपछि राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा संघीय संसदका सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम प्रधानमन्त्रीसहित बढीमा २५ मन्त्री रहेको मन्त्रपरिषद् गठन गर्ने व्यवस्था संविधानमा छ। प्रधानमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रूपमा संघीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्री आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा प्रधानमन्त्री र संघीय संसदप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ।

संघीय व्यवस्थापिका :

संघीय व्यवस्थापिकाको गठन सम्बन्धमा चित्र बनाउन सकिन्छ। यसमा दुई सदनात्मक सदन। प्रतिनिधिसभामा निर्वाचित र समानुपातिक सांसदहरू (१६५ र ११० सदस्य) हुने। राष्ट्रिय सभामा ५९ जना निर्वाचित हुने, यसमा ३ जना सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले नियुक्त गर्ने। चित्र ४

व्यवस्थापिकाको उत्पत्ति जनमतवाट अर्थात् निर्वाचनवाट हुने गर्दछ। नेपालको संविधानको भाग ८ मा संघीय व्यवस्थापिका गठनको प्रक्रिया उल्लेख छ। भाग ८ को धारा ८३ ले 'प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रिय सभा नामका दुई सदनसहितको एक संघीय व्यवस्थापिका हुनेछ, जसलाई 'संघीय संसद भनिनेछ' भनेर संघीय संसदको परिभाषा गरेको छ।

प्रतिनिधिसभाको गठन :

संघीय व्यवस्थापिका अर्थात् संघीय संसदमध्येको एक प्रतिनिधिसभा गठनको प्रक्रियालाई धारा ८४ ले प्रस्ट्याएको छ। सो धाराअनुसार प्रतिनिधिसभामा २ सय ७५ सदस्य रहनेछन्। नेपालको संविधानले मिश्रित निर्वाचन प्रणालीको व्यवस्था गरेअनुसार प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूमध्ये १ सय ६५ जना भूगोल र जनसंख्याका आधारमा १ सय ६५ निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एकजना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमो

जिम निर्वाचित हुन्छन् भने सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम १ सय १० सदस्य निर्वाचित हुन्छन् ।

संविधानको सोही धाराअनुसार 'समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुने प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसंख्याका आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्रसमेतबाट बन्दसूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था संघीय कानूनबमोजिम हुनेछ । त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्नेछ ।' राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा अपांगता भएको व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । संघीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था संविधानमा छ ।

प्रतिनिधिसभा सदस्यको निर्वाचन कानूनबमोजिम गोप्य मतदानद्वारा हुन्छ । १८ वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई संघीय कानूनबमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार छ ।

राष्ट्रियसभाको गठन :

संविधानको धारा ८६ मा संघीय व्यवस्थापिकाअन्तर्गतको राष्ट्रियसभा गठन विधि उल्लेख छ । संविधानको धारा ८५ मा प्रतिनिधिसभा सदस्यको पदावधि ५ वर्ष तोकिएको भए पनि राष्ट्रिय सभालाई भने संविधानले एक स्थायी सदनका रूपमा परिभाषित गरेको छ । राष्ट्रिय सभामा ५९ सदस्य रहने प्रावधान छ । कुल सदस्यमध्ये ५६ जना निर्वाचित हुन्छन् भने ३ जना नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत हुन्छन् । ती तीनमध्ये कम्तिमा एक महिला हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ ।

निर्वाचित हुने ५६ जना भने 'प्रदेश सभा सदस्य, गाउँपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिका प्रमुख र उपप्रमुख रहेको निर्वाचक मण्डलद्वारा संघीय कानूनबमोजिम प्रदेशसभा सदस्य, गाउँपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष तथा नगरपालिका प्रमुख र उपप्रमुखको मतको भार फरक हुने गरी प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तिमा ३ महिला, १ दलित र १ अपांगता भएका व्यक्ति वा अल्पसंख्यकसहित ८ जना गरी निर्वाचित' हुन्छन् । राष्ट्रियसभाका सदस्यहरूको पदावधि ६ वर्षको हुनेछ । राष्ट्रिय सभाका एकतिहाइ सदस्यको पदावधि प्रत्येक २ वर्षमा समाप्त हुनेछ । तर संविधान प्रारम्भ भएपछि पहिलोपटक निर्वाचित भएका सदस्यको पदावधि कायम गर्दा भने संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार गोला प्रथाद्वारा एकतिहाइको २ वर्ष, अर्को एकतिहाइको ४ वर्ष र बाँकी एकतिहाइको ६ वर्षको हुने गरी पदावधि कायम गरिएको छ ।

संघको काम, कर्तव्य र अधिकार

संविधानमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार तीन तहको अलगअलग अधिकार सूची र साझा अधिकार सूची छन् । संविधानको अनुसूची ५ अनुसार संघ अर्थात् केन्द्रको अधिकारको सूची निम्नबमोजिम छ :

- रक्षा र सेनासम्बन्धी
 - (क) राष्ट्रिय एकता र भौगोलिक अखण्डताको संरक्षण
 - (ख) राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी
- युद्ध र प्रतिरक्षा

- हातहतियार, खरखजाना कारखाना तथा उत्पादनसम्बन्धी
- केन्द्रीय प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय गुप्तचर तथा अनुसन्धान, शान्ति सुरक्षा
- केन्द्रीय योजना, केन्द्रीय बैंक, वित्तीय नीति, मुद्रा र बैंकिङ, मौद्रिक नीति, विदेशी अनुदान, सहयोग र ऋण
- परराष्ट्र तथा कूटनीतिक मामिला, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र संयुक्त राष्ट्रसंघसम्बन्धी
- अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता, सुपुर्दगी, पारस्परिक कानुनी सहायता र अन्तर्राष्ट्रिय सीमा, अन्तर्राष्ट्रिय सीमा नदी,
- दूरसञ्चार, रेडियो फ्रिक्वेन्सीको बाँडफाँट, रेडियो, टेलिभिजन र हुलाक
- भन्सार, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना
- संघीय निजामती सेवा, न्याय सेवा र अन्य सरकारी सेवा
- जलस्रोतको संरक्षण र बहुआयामिक उपयोगसम्बन्धी नीति र मापदण्ड
- अन्तरदेशीय तथा अन्तरप्रदेश विद्युत् प्रसारण लाइन
- केन्द्रीय तथ्यांक (राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर)
- केन्द्रीय स्तरका ठूला विद्युत्, सिँचाई र अन्य आयोजना तथा परियोजना
- केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीयस्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्वविद्यालय मापदण्ड र नियमन, केन्द्रीय पुस्तकालय
- स्वास्थ्य नीति, स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य मापदण्ड, गुणस्तर र अनुगमन, राष्ट्रिय वा विशिष्ट सेवा प्रदायक अस्पताल, परम्परागत उपचार सेवा, सरुवा रोग नियन्त्रण
- संघीय संसद, संघीय कार्यपालिका, स्थानीय तहसम्बन्धी मामिला, विशेष संरचना
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, विनिमय, बन्दरगाह, क्वारेन्टाइन
- हवाई उड्डयन, अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल
- राष्ट्रिय यातायात नीति, रेल तथा राष्ट्रिय लोकमार्गको व्यवस्थापन
- सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला अदालत तथा न्याय प्रशासनसम्बन्धी कानून
- नागरिकता, राहदानी, भिसा, अध्यागमन
- आणविक ऊर्जा, वायुमण्डल र अन्तरिक्षसम्बन्धी
- बौद्धिक सम्पत्ति (पेटेन्ट, डिजाइन, ट्रेडमार्क र प्रतिलिपि अधिकारसमेत)
- नाप-तौल
- खानी उत्खनन
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण व्यवस्थापन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन नीति, कार्बन सेवा
- विमा नीति, धितोपत्र, सहकारी नियमन
- भूउपयोग नीति, बस्ती विकास नीति, पर्यटन नीति, वातावरण अनुकूलन
- फौजदारी, देवानी कानूनको निर्माण
- सुरक्षित छापाखाना
- सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण
- सवैधानिक निकायहरू, राष्ट्रिय महत्वका आयोगहरू
- पुरातात्विक महत्वका स्थान र प्राचीन स्मारक
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सूचीमा वा साभा सूचीमा उल्लेख नभएको कुनै विषय तथा यो संविधान र संघीय कानूनमा नतोकिएको विषय ।

प्रदेश कार्यपालिका र प्रदेशसभा (विधायिका) गठन प्रक्रिया

नेपालका लागि प्रदेश सरकार नितान्त नौलो प्रयोग हो । नेपालको संविधानले ७ प्रदेशको व्यवस्था गरेको छ । तल दिइएको नक्साका आधारमा प्रदेशको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

प्रदेशसहितको नेपालको नक्सा, स्रोत : गुगल

माथि उल्लेख गरिएको नक्सामा सातै प्रदेशलाई अंकका आधारमा उल्लेख गरिएको छ । तर हाल माथिको नक्साअनुसारको प्रदेश ४ लाई गण्डकी, प्रदेश ६ लाई कर्णाली र प्रदेश ७ लाई सुदूरपश्चिम भने नामकरण गरिएको छ ।

प्रदेश कार्यपालिका :

संघीय पद्धतिको अधिकतम लाभ जनतासम्म पुऱ्याउनुपर्ने मान्यताका साथ प्रत्येक प्रदेशमा कार्यकारिणी अधिकारसहित प्रदेश कार्यपालिका रहने प्रावधान संविधानको भाग १३ मा उल्लेख छ । धारा १ सय ६२ मा प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकारबारे यसरी उल्लेख गरिएको छ :

- (१) प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र प्रदेश कानूनबमोजिम प्रदेश मन्त्रिपरिषद्मा निहित हुनेछ । तर संघीय शासन लागू भएको कारणबाट प्रदेश कार्यकारिणी कायम नरहेमा नेपाल सरकारको निर्देशनबमोजिम प्रदेश प्रमुखले प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार प्रयोग गर्नेछ ।
- (२) यो संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही प्रदेशको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्मा रहनेछ ।
- (३) प्रदेशको कार्यकारिणीका कार्यहरू प्रदेश सरकारका नाममा हुनेछन् ।
- (४) यो संविधानको अधीनमा रही प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार अनुसूची ६, अनुसूची ७ र अनुसूची ९ बमोजिम सूचीमा उल्लेखअनुसार हुनेछ ।

तर संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको विषयमा यो संविधान र संघीय कानूनमा स्पष्ट उल्लेख भएकोमा बाहेक प्रदेश मन्त्रिपरिषद्ले कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग गर्दा नेपाल सरकारसँग समन्वय गरी गर्नु पर्नेछ ।

(५) उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण प्रदेश कानूनबमोजिम हुनेछ ।

प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन :

प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठनबारे संविधानको धारा १६८ मा निम्नानुसारको व्यवस्था गरिएको छ,

- (१) प्रदेश प्रमुखले प्रदेशसभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ, र निजको अध्यक्षतामा प्रदेश मन्त्रिपरिषद् गठन हुनेछ ।
- (२) प्रदेशसभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेशसभाको सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।
- (३) प्रदेशसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले ३० दिनभित्र मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेशसभामा सबैभन्दा बढी सदस्य भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।
- (४) मुख्यमन्त्रीले त्यसरी नियुक्त भएको ३० दिनभित्र प्रदेशसभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेछ ।
- (५) विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रदेशसभाको कुनै सदस्यले प्रदेशसभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।

प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा प्रदेशसभाका सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम मुख्यमन्त्रीसहित प्रदेशसभाका कुल सदस्य संख्याको २० प्रतिशतभन्दा बढी नहुने गरी प्रदेश मन्त्रिपरिषद् गठन गर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । मुख्यमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रूपमा प्रदेशसभाप्रति उत्तरदायी हुनेछन् र मन्त्रीहरू आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा मुख्यमन्त्री र प्रदेशसभाप्रति उत्तरदायी हुनेछन् ।

प्रदेश व्यवस्थापिका :

संघीय व्यवस्थापिकामा दुई सदन हुने व्यवस्था भए पनि प्रदेश व्यवस्थापिकामा भने एउटा मात्र सदन हुने संवैधानिक व्यवस्था छ । तर, निर्वाचन प्रणाली भने प्रदेश व्यवस्थापिकाका लागि पनि मिश्रित निर्वाचन प्रणाली नै छ । संविधानको धारा १ सय ७५ मा भनिएको छ, 'प्रदेशको व्यवस्थापिका एक सदनात्मक हुनेछ, जसलाई प्रदेशसभा भनिनेछ ।' प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचनका लागि भूगोल र जनसंख्याका आधारमा संघीय कानूनबमोजिम निर्वाचन क्षेत्र कायम गरिएको छ । यसरी कायम गर्दा संघीय प्रतिनिधिसभाका लागि निर्धारण गरिएका निर्वाचन क्षेत्र प्रत्येकलाई दुई भागमा विभाजन गरिने व्यवस्था छ ।

प्रदेश व्यवस्थापिकाको गठन :

संविधानको धारा १ सय ७६ अनुसार प्रदेशसभाको गठन विधि यस प्रकार छ :

(क) सम्बन्धित प्रदेशबाट प्रतिनिधिसभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने सदस्य संख्याको दोब्बर संख्यामा हुन आउने सदस्य ।

(ख) पहिलो हुने निर्वाचित हुने प्रणालीबाट कायम हुने सदस्य संख्यालाई ६० प्रतिशत मानी बाँकी ४० प्रतिशतमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने सदस्य ।

फरक प्रदेशमा निर्वाचन क्षेत्रको संख्या फरक हुने भएकाले सबै प्रदेशसभामा सदस्यसंख्या बराबर हुन सक्दैनन् । समानुपातिक निर्वाचनका माध्यमबाट प्रतिनिधित्व गराउँदा र महिला संख्याको प्रतिनिधित्वका सन्दर्भमा प्रतिनिधिसभामा जस्तै प्रदेशसभामा पनि अधिकतम वर्ग समुदाय र भूगोलको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने मान्यता संविधानले बोकेको छ ।

प्रदेशको काम, कर्तव्य र अधिकार

प्रदेशको मुख्य कामबारे चित्र बनाउन सकिन्छ । चित्र ५

प्रदेश सरकारलाई जनताको अपेक्षा सम्बोधन गर्न सक्ने महत्वपूर्ण संरचनाका साथ स्वीकार गरिएको छ । यसका लागि प्रदेश सरकारको काम, कर्तव्य र अधिकार पनि संविधानले स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गरेको छ । संविधानको अनुसूची ६ अनुसार प्रदेशका अधिकारहरू तल उल्लेख गरिएका छन्

प्रदेश प्रहरी प्रशासन र शान्ति सुरक्षा

- नेपाल राष्ट्र बैंकको नीतिअनुरूप वित्तीय संस्थाहरूको सञ्चालन, सहकारी संस्था, केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग
- रेडियो, एफएम, टेलिभिजन सञ्चालन
- घर जग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारीसाधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन, कृषि आयमा कर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना
- प्रदेश निजामती सेवा र अन्य सरकारी सेवा
- प्रदेश तथ्यांक
- प्रदेश स्तरको विद्युत्, सिँचाई र खानेपानी सेवा, परिवहन
- प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, संग्रहालय
- स्वास्थ्य सेवा
- प्रदेशसभा, प्रदेश मन्त्रिपरिषद्सम्बन्धी
- प्रदेशभित्रको व्यापार
- प्रदेश लोकमार्ग
- प्रदेश अनुसन्धान ब्यूरो
- प्रदेश सरकारी कार्यालयहरूको भौतिक व्यवस्थापन र अन्य आवश्यक विषय
- प्रदेश लोकसेवा आयोग
- भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख
- खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन
- भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग
- प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय वन, जल उपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापन
- कृषि तथा पशु विकास, कलकारखाना, औद्योगिकीकरण, व्यापार व्यवसाय, यातायात,
- गुठी व्यवस्थापन

संघ र प्रदेशको साभ्ना अधिकारको सूची

संविधानको अनुसूची ७ ले संघ अर्थात् केन्द्र र प्रदेशको साभ्ना अधिकार हुने केही विषयको किटानी गरेको छ । ती अधिकारलाई निम्नानुसारको सूचीका आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

- फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि र प्रमाण र शपथ (कानुनी मान्यता, सार्वजनिक कार्य र अभिलेख र न्यायिक प्रक्रिया)
- आवश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमन
- देशको सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयमा निवारक नजरबन्द, कारागार तथा हिरासत व्यवस्थापन र शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था
- एक प्रदेशबाट अर्को प्रदेशमा अभियुक्त, थुनुवा र कैदीको स्थानान्तरण
- पारिवारिक मामिला (विवाह, सम्पत्ति हस्तान्तरण, सम्बन्धविच्छेद, लोपोन्मुख, टुहुरा, धर्मपुत्र, धर्मपुत्री उत्तराधिकार र संयुक्त परिवार) सम्बन्धी कानून
- सम्पत्ति प्राप्ति, अधिग्रहण र अधिकारको सिर्जना
- करार, सहकारी, साभ्नेदारी र एजेन्सीसम्बन्धी
- टाट पल्टेको र दामासाहीसम्बन्धी

- औषधि र विषादि
- योजना, परिवार नियोजन र जनसंख्या व्यवस्थापन
- सामाजिक सुरक्षा र रोजगारी, ट्रेड युनियन, औद्योगिक विवादको समाधान, श्रमिकका हक, अधिकार र विवादसम्बन्धी कार्य
- कानून व्यवसाय, लेखापरीक्षण, इन्जिनियरिङ, चिकित्सा, आयुर्वेद चिकित्सा, पशु चिकित्सा, आम्ची र अन्य पेसा
- प्रदेश सीमा नदी, जलमार्ग, वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता
- सञ्चार माध्यमसम्बन्धी
- उद्योग तथा खनिज र भौतिक पूर्वाधार
- क्यासिनो, चिट्ठा
- प्राकृतिक तथा गैर-प्राकृतिक विपत् पूर्वतयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ
- पर्यटन, खानेपानी तथा सरसफाइ
- चलचित्र, सिनेमा हल, खेलकुद
- विमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापन
- गरिबी निवारण र औद्योगीकरण
- वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान प्रविधि र मानव संसाधन विकास
- अन्तरप्रदेशिक रूपमा फैलिएको जंगल, हिमाल, वन संरक्षण क्षेत्र जल उपयोग
- भूमि नीति र सोसम्बन्धी कानून
- रोजगारी र बेरोजगार सहायता

शासनको तीन तह : संयुक्त क्षेत्राधिकार

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको क्षेत्राधिकारबारे चित्र बनाउन सकिन्छ। चित्र ६

संविधानले केही विषय केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहको संयुक्त क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने कुराको पनि उल्लेख गरेको छ। यससम्बन्धी व्यवस्था संविधानको अनुसूची ९ मा उल्लेख छ। यो व्यवस्थाअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच आपसी समन्वय त हुनु पर्छ नै, साँसँगै संयुक्त रूपमा अधिकारको प्रयोग गर्दा आपसी विश्वास पनि बढ्छ। जनतालाई सेवासुविधा प्रदान गर्ने सन्दर्भमा पनि एकरूपता हुने अवस्थाको सुनिश्चित गर्न सबै तहबीचको समझदारी र समन्वयले काम गर्न सक्ने भन्ने मान्यता संविधानले बोकेको पाइन्छ। सम्भवतः यसै मान्यताका आधारमा संविधानले तीन तहको संयुक्त क्षेत्राधिकार पनि तोकिदिएको छ।

- सहकारी
- शिक्षा, खेलकुद र पत्रपत्रिका
- स्वास्थ्य
- कृषि
- विद्युत्, खानेपानी, सिँचाइ जस्ता सेवाहरू
- सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क
- वन, जंगल, वन्यजन्तु, चराचुरुंगी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता
- खानी तथा खनिज
- विपत् व्यवस्थापन
- सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण
- व्यक्तिगत घटना, जन्म, मृत्यु, विवाह र तथ्यांक
- पुरातत्व, प्राचीन स्मारक र संग्रहालय
- सुकुम्बासी व्यवस्थापन
- प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी
- सवारीसाधन अनुमति

संघीयतामा स्थानीय तह :

जनताको सबैभन्दा नजिकको सरकारका रूपमा स्थानीय तह रहेको छ। लोकतन्त्रलाई परिणाममुखी बनाउन र त्यसमा जनताको सहभागिता अभिवृद्धि गराई आफ्ना लागि आफैँ योजना बुन्ने र कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रियामा समेत जोडिने अवसर सुनिश्चित गराउन स्थानीय सरकारको आवश्यकता महसुस गरिएको हो।

नेपाल जस्तो एक सय २५ जातजाति, एक सय २३ भाषाभाषी भएको मुलुकमा यी सबै समुदायको संघ र प्रदेशमा मात्रै प्रतिनिधित्व र सहभागिता सम्भव हुन सक्दैन। त्यसैले नयाँ संविधानमार्फत स्थानीय तहमा पनि समुदायको समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिएको छ। यसका लागि स्थानीय सरकारको अवधारणा कार्यान्वयन जरुरी छ।

आफ्ना दैनिक समस्या समाधान गर्न पनि आमजनताले सिंहदरबार र प्रादेशिक सरकारको कार्यालय धाउनुपर्ने बाध्यता अन्त्य गर्न पनि स्थानीय सरकार अपरिहार्य छ।

लोकतन्त्रले विकेन्द्रीकरणलाई अनिवार्य सर्तका रूपमा लिने गर्छ। संघीयता पनि विकेन्द्रीकरणको यस्तै एउटा मोडेल हो। जनतासँग प्रत्यक्ष जोडिने, उनीहरूको योजनालाई तत्काल सम्बोधन गर्न सक्ने र नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन

प्रक्रियासम्म जनताको प्रत्यक्ष संलग्नतालाई सुनिश्चित गर्ने दायित्वका साथ संघीय नेपालमा स्थानीय तहको व्यवस्था गरिएको छ । अहिले निर्वाचनका माध्यमबाट स्थानीय सरकारहरूले नेतृत्व पाएका छन् । ती नेतृत्वले संविधानले व्यवस्था गरेअनुसारका काम सम्पन्न गर्दैछन् ।

स्थानीय तहको काम, कर्तव्य र अधिकार

स्थानीय तह जनताको सबभन्दा नजिकको सरकार हो भन्ने सन्देश दिने गरी चित्र बनाउन सकिन्छ । चित्र ७

संविधानले संघीयताको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा स्थानीय तहलाई अत्यन्त महत्वपूर्ण रूपमा लिएको छ । संविधानअनुसार मूलतः संविधानको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी स्थानीय तहमै निहित छ । पहिले केन्द्र मातहतका विभागहरूबाट हुने धेरै कार्य अब स्थानीय तहबाटै कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ । संविधानको यही मर्मअनुसार 'गाउँगाउँमा सिंहदरवार' भन्ने भनाइ चर्चित हुन पुगेको हो । संविधानको अनुसूची ८ अनुसार स्थानीय तहको अधिकारसूची निम्नबमोजिम छन् :

- नगर प्रहरी परिचालन
- सहकारी संस्था नियमन
- एफएम सञ्चालन
- स्थानीय कर (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत संकलन
- स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन
- स्थानीय तथ्यांक र अभिलेख संकलन

- स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरू बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने
- आधारभूत र माध्यमिक शिक्षाको प्रत्याभूति
- आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइको प्रत्याभूति
- स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण र जैविक विविधता संरक्षण
- स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिँचाई
- गाउँसभा, नगरसभा, जिल्लासभा, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थताको व्यवस्थापन
- स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन
- घर-जग्गाधनी पुर्जा वितरण
- कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी
- ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन
- बेरोजगारको तथ्यांक संकलन
- कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण
- खानेपानी, साना जलविद्युत् आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा
- विपत् व्यवस्थापन
- जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण
- भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास

गाउँ वा नगरसभा (व्यवस्थापिका) र कार्यपालिकाको गठन प्रक्रिया

संविधानको भाग १८ अन्तर्गत धारा २ सय २१ मा स्थानीय तहको व्यवस्थापकीय अधिकारलाई परिभाषित गरिएको छ । सो धाराको उपधारा १ मा भनिएको छ : 'यस संविधानको अधीनमा रही स्थानीय तहको व्यवस्थापकीय अधिकार गाउँसभा र नगरसभामा निहित रहनेछ ।' त्यसैगरी उपधारा २ मा भनिएको छ : 'गाउँसभा र नगरसभाको व्यवस्थापकीय अधिकार अनुसूची ८ र अनुसूची ९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भएबमोजिम हुनेछ ।'

स्थानीय तह र स्थानीय कार्यपालिका

स्थानीय तहहरू आफैले कार्यपालिकाको हैसियतमा काम गर्छन् । यो नेपालका लागि नयाँ अभ्यास पनि हो । कानुनहरूको मातहतमा रहेर स्थानीय तहले कार्यपालिकाको हैसियतमा आफ्नो काम कर्तव्यको निर्वाह गर्छन् । स्थानीय तहका निर्वाचित प्रमुख वा अध्यक्ष, उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष, वडाध्यक्षहरू र मनोनीत कार्यपालिका सदस्यहरू रहेको कार्यपालिकाले स्थानीय सरकारका रूपमा काम गर्छ ।

यसरी काम गर्न स्थानीय तहहरूले आफ्नै कार्यविधि निर्माण गर्न सक्छन् । केही स्थानीय तहमा यस्तो अभ्यासको प्रारम्भ पनि भइसकेको छ । केही स्थानीय तहले 'योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन, कार्यान्वयन र फरफारक कार्यविधि' पारित पनि गरेका छन् ।

जनताको घर आँगनसम्म सरकारको उपस्थिति गराई उनीहरूको समस्या र अपेक्षाको सम्बोधन गर्नु संघीय पद्धतिको महत्वपूर्ण लक्ष्य हो। यही उद्देश्य प्राप्तिका लागि नेपालको संविधानले स्थानीय तहमा कार्यकारिणी अधिकारसहितको कार्यपालिकाको व्यवस्था गरेको छ। संविधानको धारा २ सय १४ अनुसार 'स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र संघीय कानूनको अधीनमा रही गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकामा निहित रहनेछ।' स्थानीय कार्यकारिणीको अधिकार संविधानको अनुसूची ८ र अनुसूची ९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भए बमोजिम छ।

नेपालको संविधान र अन्य कानूनको अधीनमा रही गाउँपालिका र नगरपालिकाको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको हुनेछ। गाउँपालिका र नगरपालिकाका कार्यकारिणी कार्य गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको नाममा हुनेछ।

स्थानीय कार्यपालिकाको गठन

संविधानको धारा २ सय १५ ले गाउँ कार्यपालिका गठनसम्बन्धी निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ।

- (१) प्रत्येक गाउँपालिकामा १ गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष रहनेछ। निजको अध्यक्षतामा गाउँ कार्यपालिका गठन हुनेछ।
- (२) गाउँ कार्यपालिकामा १ उपाध्यक्ष, प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित वडाध्यक्ष र उपधारा (४) बमोजिम निर्वाचित सदस्य रहनेछन्।
- (३) अध्यक्ष र उपाध्यक्षको निर्वाचन सम्बन्धित गाउँपालिका क्षेत्रभित्रका मतदाताले १ व्यक्ति १ मतका आधारमा गोप्य मतदानद्वारा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम गर्नेछन्। यसरी निर्वाचित अध्यक्ष र उपाध्यक्ष गाउँ कार्यपालिकाको अध्यक्ष र उपाध्यक्ष हुनेछन्।
- (४) गाउँसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र गाउँसभाका सदस्यहरूले आफूमध्ये बाट निर्वाचित गरेका ४ महिला सदस्य र दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट गाउँसभाले निर्वाचित गरेका २ सदस्यसमेत गाउँ कार्यपालिकाको सदस्य हुनेछन्।

त्यसैगरी संविधानको धारा २ सय १६ मा नगर कार्यपालिका गठनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ।

- (१) प्रत्येक नगरपालिकामा १ नगर कार्यपालिका प्रमुख रहनेछ। निजको अध्यक्षतामा नगर कार्यपालिका गठन हुनेछ।
- (२) नगर कार्यपालिकामा १ उपप्रमुख, प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित वडाध्यक्ष र उपधारा (४) बमोजिम निर्वाचित सदस्य रहनेछन्।
- (३) प्रमुख र उपप्रमुखको निर्वाचन सम्बन्धित नगरपालिका क्षेत्रभित्रका मतदाताले एक व्यक्ति एक मतका आधारमा गोप्य मतदानद्वारा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम गर्नेछन्। यसरी निर्वाचित प्रमुख र उपप्रमुख नगर कार्यपालिकाको प्रमुख र उपप्रमुख हुनेछन्।
- (४) नगरसभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम प्राप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र नगरसभाका सदस्यहरूले आफूमध्ये बाट निर्वाचित गरेका ५ महिला सदस्य र दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट नगरसभाले निर्वाचित गरेका ३ सदस्यसमेत नगर कार्यपालिकाको सदस्य हुनेछन्।

यसरी संघीयताले बोकेको लक्ष्यअनुसार जनताको घर-आँगनमा उपस्थित भएर त्यहीँको स्रोत-साधनको अधिकतम उपयोग गर्दै जनतालाई लाभान्वित बनाउने लक्ष्य साथ कार्यपालिकाको हैसियत ७ सय ५३ स्थानीय निकाय हाम्राभाभ उपस्थित छन्।

संविधानले तोकेको अधिकार र जिम्मेवारी बाँडफाँटका सीमाभित्र रहेर विभिन्न तहका सरकारले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। प्रदेश र स्थानीय सरकारले सम्बन्धित क्षेत्रका लागि नीति तथा कार्यक्रम बनाउने र आपसको सहकार्य र समन्वयमा तिनको कार्यान्वयन गर्न भूमिका निर्वाह गर्नेछ। तसर्थ, विकासको बृहत् परिभाषामा समेटिने गुणस्तरीय सेवाप्रवाह, सामाजिक सुरक्षा, शैक्षिकलगायत भौतिक पूर्वाधार, भूउपयोग योजना आदिसँग सम्बन्धित नीति बनाउने र तिनको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी अब स्थानीय तहको काँधमा छ। यी सबै कार्य स्थानीय तहको कार्यपालिकाको जिम्मामा छ।

स्थानीय व्यवस्थापिकाको गठन

संविधानको भाग १८ को धारा २ सय २२ मा गाउँसभाको गठन विधिलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।

- (१) प्रत्येक गाउँपालिकामा एक गाउँसभा रहनेछ।
- (२) गाउँसभामा गाउँ कार्यपालिका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडाध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित ४ सदस्य र दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित गाउँ कार्यपालिकाका सदस्य रहनेछन्।
- (३) गाउँसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तिमा २ महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेछ।
- (४) संघीय कानूनबमोजिम गाउँपालिकामा रहने प्रत्येक वडामा वडाध्यक्ष र ४ सदस्य रहेको वडा समिति गठन हुनेछ। त्यस्तो वडाध्यक्ष र वडा सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुनेछ।

त्यसैगरी संविधानको धारा २ सय २३ मा नगरसभाको गठन प्रक्रियाबारे उल्लेख छ।

- (१) प्रत्येक नगरपालिकामा एक नगरसभा रहनेछ।
- (२) नगरसभामा नगर कार्यपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख, वडाध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित ४ सदस्य र दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिकाका सदस्य रहनेछन्।
- (३) नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तिमा २ महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेछ।
- (४) संघीय कानूनबमोजिम नगरपालिकामा रहने प्रत्येक वडामा वडाध्यक्ष र ४ सदस्य रहेको वडा समिति गठन हुनेछ। त्यस्तो वडाध्यक्ष र वडा सदस्यको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम हुनेछ।

स्थानीय तहले कानून बनाउने प्रक्रिया

संघीयतामा शक्तिको बाँडफाँट र उपयोगका दृष्टिले स्थानीय तहलाई पनि आफ्नो आवश्यकताअनुकूल कानून निर्माण गर्न पाउने व्यवस्था निकै महत्वपूर्ण छ। यसअघिको शासन व्यवस्थामा स्थानीय निकायलाई कानून निर्माणको स्पष्ट अधिकार थिएन। यही कानून बनाउन पाउने र कार्यान्वयन गर्न पाउने विशेषाधिकारले स्थानीय तहलाई स्थानीय सरकारका रूपमा स्थापित गरेको छ। तर कानून बनाउन पाउने अधिकार छ भन्दैमा स्थानीय सरकारले संविधान, संघीय कानून र प्रादेशिक कानूनविरुद्ध हुनेगरी भने कानून बनाउन पाउँदैनन्। संविधानको धारा २२६ ले स्थानीय व्यवस्थापिकालाई कानून बनाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। उक्त धाराको उपधारा (१) मा गाउँ सभा र नगरसभाले अनुसूची ८ र अनुसूची ९, बमोजिमको सूचीमा उल्लिखित विषयमा आवश्यक कानून बनाउन सक्नेछ, भनी उल्लेख छ। सोही धाराको उपधारा (२) मा, उपधारा (१) बमोजिम कानून बनाउने प्रक्रिया प्रदेश कानूनबमोजिम हुनेछ, उल्लेख छ। यस आधारमा स्थानीय तहले कानून निर्माण गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक प्रक्रिया प्रदेश कानूनले निर्दिष्ट गरेबमोजिम अवलम्बन गर्नुपर्नेछ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले यस सम्बन्धमा सहजीकरणको प्रयास गरेको छ । यो ऐनको दफा १०२ ले स्थानीय कानून बनाउने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

यस दफाको उपदफा (१) मा, गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकारक्षेत्रभित्रका विषयमा ऐन बनाउन सक्ने, उल्लेख गरिएको छ ।

उपदफा (२) मा, उपदफा (१) बमोजिम बनाइएको ऐनको अधीनमा रही कार्यपालिकाले आवश्यकताअनुसार नियम, निर्देशिका, कार्यविधि र मापदण्ड बनाउन सक्ने, व्यवस्था छ ।

उपदफा (३) मा, गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले उपदफा (१) र (२) बमोजिम बनाएको कानून स्थानीय राजपत्रमा प्रकाशन गर्नुपर्ने, उल्लेख छ ।

त्यसैगरी उपदफा (४) मा, उपदफा (१) र (२) बमोजिम बनाएको कानून गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले प्रदेश सरकार र नेपाल सरकारमा पठाउनुपर्नेछ, भनी उल्लेख गरिएको छ, भने उपदफा (५) मा, उपदफा (३) बमोजिम कुनै कानून प्रकाशन नभएसम्म त्यस्तो कानून लागू हुने छैन भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

यहाँ स्थानीय तहमा कानून निर्माणका दृष्टिले महत्वपूर्ण केही पक्षबारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

स्थानीय कानून निर्माण गर्दा विचार गर्नुपर्ने पक्ष

स्थानीय तहले स्थानीय स्तरमा आवश्यक पर्ने कानून बनाउन सक्छ, भन्ने सन्देश दिन चित्र बनाउन सकिन्छ । चित्र ८

स्थानीय तहमा कानून निर्माण गर्दा सामान्यतः सम्बन्धित पक्षले निम्न कुराबारे विचार पुऱ्याउनु आवश्यक हुन्छ :

- संविधान, संघीय कानून तथा प्रदेश कानूनबारे जानकारी
- कानूनको स्वच्छता, न्यायपूर्ण तथा तर्कसंगत
- सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त वा अदालतका आदेश
- संघीय संसद वा प्रदेशसभाले त्यस्तै विषयमा गरेको आधारभूत कानूनको व्यवस्था
- नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जनाएको प्रतिबद्धता
- सम्बन्धित स्थानीय तहले निर्माण गरेको अन्य स्थानीय कानूनहरूको अनुकूलता
- सीमामा जोडिएको अर्को स्थानीय तहको साभा चासो र हितको विषय
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सहकारिता, सह-अस्तित्व र समन्वय
- कार्यपालिकाले निर्धारण गरेका अन्य आवश्यक विषय

आवश्यकताको पहिचान गर्ने

स्थानीय कार्यपालिकाले विधेयकको मस्यौदा तर्जुमा गर्नुअघि त्यस्तो विषयको कानून बनाउन आवश्यक रहे/नरहेको विषयमा आवश्यकताको पहिचान गर्नुपर्नेछ ।

- कानून बनाउनुपर्ने आधार र कारण
- सम्बन्धित विषयमा संघीय वा प्रदेश कानून भए/नभएको
- जिल्लाभित्रका र अन्य स्थानीय तहमा त्यससम्बन्धी स्थानीय कानून निर्माण भए/नभएको
- कानून बनेपछि हासिल गर्न खोजिएको उपलब्धी
- कानून कार्यान्वयनका लागि आवश्यक संयन्त्र तथा आर्थिक स्रोत
- विधेयकको मस्यौदामा रहने मुख्य-मुख्य प्रावधान

समिति गठन गर्ने

विधेयक मस्यौदा तर्जुमा गर्न कार्यपालिका अध्यक्ष वा प्रमुखले त्यस क्षेत्रमा ज्ञान भएका कार्यपालिका सदस्य तथा सभाका सदस्यमध्येबाट कानून तर्जुमा समिति गठन गर्ने व्यवस्था छ । यस समितिमा उपलब्ध भएसम्म कानूनको क्षेत्रमा ज्ञान भएका व्यक्तिलाई आमन्त्रण गर्ने व्यवस्था छ ।

सुभाब संकलन

कानून निर्माण गर्ने कुरा स्थानीय आवश्यकतासँग सम्बन्धित हुनुपर्छ । अतः यसमा जनसहभागिता आवश्यक हुन्छ । जनताले के चाहेका छन्, र तिनका प्राथमिकता के हो भन्ने जस्ता विषयमा कानून निर्माणअघि गम्भीरतापूर्वक खोजी हुन जरुरी छ । जनतासँग विभिन्न स्तरमा यसबारे राय, सल्लाह र परामर्श गरी आवश्यक सुभाब संकलन गर्नु अपरिहार्य हुन्छ, किनकि जनताको सहमति र जानकारीविना निर्माण गरिएको कानूनप्रति तिनले स्वामित्व ग्रहण नगर्न सक्छन् ।

कार्यपालिकाबाट विधेयक मस्यौदा स्वीकृत

स्थानीय तहमा विधेयक पारित गर्ने निकाय नगर वा गाउँसभा हो । तर त्यस्तो विधेयक सभामा पेश गर्नुभन्दा पहिला स्थानीय कार्यपालिकाले स्वीकृत गर्नु जरुरी छ । यस सन्दर्भमा निम्न कार्य महत्वपूर्ण हुन्छन् :

विधेयकको मस्यौदा तयार भएपछि त्यस्तो मस्यौदालाई विधेयकका रूपमा सभामा पेस गर्ने स्वीकृतिका लागि अध्यक्ष वा प्रमुखले बैठकमा पेस गर्ने ।

पेस गरेको विधेयकको मस्यौदा कार्यपालिकाबाट स्वीकृत भएपछि सभामा पेस गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

विधेयकको मस्यौदा सभामा पेस गर्दा संलग्न गर्नुपर्ने विवरण

निश्चय पनि कानून निर्माण गर्न सभामा पेस गर्न तयार गरिएको विधेयकको औचित्य हुन्छ । सभामा विधेयक पेस गर्दा त्यस्तो औचित्य र त्यससँग सम्बन्धित विवरणहरू पनि संलग्न हुनु जरुरी हुन्छ । सभाका सहभागीले विधेयकका सम्बन्धमा आवश्यक जानकारी माग गर्न सक्ने हुनाले विधेयक प्रस्तुत गरिँदा निम्न विषयमा ध्यान पुऱ्याउनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

विधेयकको उद्देश्य र कारणसहितको विवरण

- विधेयक ऐन बनेपछि आर्थिक व्ययभार हुने रहेछ भने त्यसको खर्च व्यहोर्ने स्रोत
- विधेयकमा नियम बनाउने अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने प्रावधान भए त्यसको कारण प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत बनाइने नियमको प्रकृति र सीमा तथा त्यसको प्रभाव
- संशोधन विधेयकको हकमा संशोधन गर्नुपरेको आधार र कारण

विधेयकमाथिको छलफल र पारित गर्ने प्रक्रिया

सभामा विधेयक प्रस्तुत गर्नु मात्र महत्वपूर्ण होइन, महत्वपूर्ण त विधेयकमाथिको छलफल र पारित गर्ने प्रक्रिया हो । प्रस्तुत गरिएको विधेयकमाथि राम्ररी छलफल हुन सकेन भने त्यसले पूर्णता पाउने सम्भावना कम हुन्छ । त्यसका कमजोर पक्ष सच्चिन सक्ने सम्भावना पनि कम हुन्छ । यस सन्दर्भमा गाउँ वा नगरपालिकाले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ अनुसार निर्माण गरेको गाउँ वा नगर सभा सञ्चालन कार्यविधिअनुसार सभामा विधेयक मस्यौदा पेस गर्न, छलफल गर्ने र पारित गर्ने विधि तय गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो कार्यविधि प्रदेश र संघीय व्यवस्थासँग बाभिने हुनु हुँदैन । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को परिच्छेद ५ मा कानून निर्माणसम्बन्धी विषयमा सम्बोधन गरिएको छ । ऐनको दफा २० मा सभामा विधेयक प्रस्तुत गर्ने विधिबारे उल्लेख गरिएको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा, कार्यपालिकाले गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको अधिकारक्षेत्रको विषयमा सभामा विधेयक प्रस्तुत गर्न सक्ने, उल्लेख छ ।

यसै दफाको उपदफा (२) मा, सभाको व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयमा प्रदेश कानूनमा अन्यथा व्यवस्था नभएसम्मका लागि यस परिच्छेदबमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरिने, उल्लिखित छ ।

यस्तै दफा २१ मा विधेयक पारित र प्रमाणीकरण गर्ने विधिबारे चर्चा गरिएको छ । यस दफाको (१) मा दफा २० बमोजिम पेस भएको विधेयक सभामा तत्काल कायम रहेका सदस्य संख्याको बहुमतले पारित गरे १५ दिनभित्र सभाका अध्यक्षले त्यस्तो विधेयक प्रमाणीकरण गर्ने, उल्लेख छ । यसै दफाको उपदफा २ मा उपदफा (१) बमोजिम प्रमाणीकरण भएको विधेयक ऐन बन्ने, उल्लेख छ ।

दफा २२ मा समितिको गठनबारे चर्चा गरिएको छ । यस दफामा, सभाले आफ्नो कार्यप्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न नियमावली बनाई कुनै सदस्यको संयोजकत्वमा लेखा समिति, विधायन समिति, सुशासन समितिलगायत आवश्यकताअनुसार अन्य समिति र विशेष समिति गठन गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

दफा २३ मा कार्यसञ्चालन नियमावलीबमोजिम हुने उल्लेख छ । यस दफामा सभाको व्यवस्थापन कार्यविधिसम्बन्धी अन्य विषय सभाले बनाएको कार्य सञ्चालन नियमावलीबमोजिम हुने, उल्लेख छ ।

यसअनुसार, कार्यपालिकाले बनाएका कार्यविधिहरूको अध्ययन गरिएका खण्डमा सामान्यतः विधेयक प्रस्तुति, छलफल र पारित गर्न निम्न प्रक्रिया अपनाइएको पाइन्छ ।

- विधेयक पेस हुनुभन्दा पहिले नै प्रत्येक सभा-सदस्यलाई विधेयकको प्रति उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- कुनै सदस्यले विधेयक पेस गर्ने अनुमति माग्ने प्रस्तावको विरोध गर्न चाहे निजले सभामा विधेयक पेस हुनअगावै सभाका सचिवलाई सूचना दिनुपर्नेछ ।
- विधेयक पेस गर्ने अनुमति माग्ने प्रस्तावको विरोध दर्ता भए दर्ता गर्ने सदस्य र विधेयक पेस गर्ने सदस्यलाई सभामा बोल्न समय दिई सभा प्रमुखबाट निर्णयार्थ पेस हुनेछ ।
- विधेयक सभामा प्रस्तुत गरेपछि यसको सैद्धान्तिक पक्षमा छलफल हुनेछ ।
- विधेयकको सैद्धान्तिक पक्षको छलफलपछि संशोधन प्रस्ताव दर्ता गर्न दिइनेछ ।
- संशोधन प्रस्ताव पेस गर्ने समय सकिएपछि विधेयकलाई दफावार छलफल गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पेस गरिनेछ । संशोधन प्रस्ताव धेरै भए सम्बन्धित समितिमा पठाइयोस् भन्ने प्रस्ताव पारित गरी सम्बन्धित समितिमा पठाइनेछ ।
- सम्बन्धित समितिमा छलफल गरी समितिको प्रतिवेदनसहित सभामा पेस गरिनेछ ।
- समितिको प्रतिवेदनमाथि सभामा छलफल गरिनेछ ।
- समितिको प्रतिवेदनमाथिको छलफल समाप्त भएपछि विधेयकलाई पारित गरियोस् भन्ने प्रस्तावलाई निर्णयार्थ पेस गरिनेछ ।
- प्रस्ताव स्वीकृत भए विधेयक पारित हुनेछ ।
- पारित विधेयकलाई पहिलो र अन्तिम पृष्ठमा सभाका प्रमुखले पूरा नामथर र पद लेखी सबै पृष्ठमा हस्ताक्षर गरी प्रमाणित गरिनेछ ।
- सो पारित विधेयक संघीय सरकार, प्रदेश सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाउनुपर्नेछ ।

स्थानीय तहमा बजेट निर्माण र कार्यान्वयन प्रक्रिया

संघीयताको अभ्यास गर्दा स्थानीय तह बलियो हुनुपर्छ भन्ने मान्यता स्वतः स्थापित हुनेगर्छ । स्थानीय तह बलियो हुन सकेनन् भने जनताको नजिकको सरकारका रूपमा उभिने संयन्त्रले संघीय प्रणालीले अपेक्षा गरेभन्ने नागरिकलाई सेवा सुविधा दिने, उनीहरूका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने र स्थानीय स्तरमा विकास निर्माणलाई गति दिने सामर्थ्य राख्दैन । यी सबै विषयको सम्बन्ध बजेट अर्थात् आय-व्ययको व्यवस्थित प्रणालीसँग छ । बजेटका सन्दर्भमा आयस्रोतको पहिचान, आय संकलन र व्ययको योजना महत्वपूर्ण हुन्छ । यसै क्रममा स्रोतको सुनिश्चितता, आयोजनाको पहिचान, योजना र कार्यक्रम बनाउने अधिकार तथा त्यसको कार्यान्वयनका लागि स्पष्ट खाकासहितको व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा गरिएको छ । ऐनको सो व्यवस्थाअनुसार जनअपेक्षाअनुसार काम गर्न स्थानीय तह सक्षम हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

जनसहभागिता आवश्यक

योजना छनोट, त्यसको प्राथमिकीकरण, कार्यान्वयन, लाभ प्राप्ति, बजेटको अनुगमन र मूल्यांकनलगायत सबै प्रक्रियामा स्थानीय जनताको सहभागिता आवश्यक पर्छ। जनसहभागिताविना हुने कार्यप्रति जनताको अपनत्व स्थापित हुन सक्दैन। अपनत्व नहुँदा योजना कार्यान्वयनको अनुगमन जनस्तरबाट हुन कठिन हुन्छ। अनुगमनविनाको कार्यान्वयन प्रक्रिया अपारदर्शी र कम गुणस्तरीय हुने जोखिम हुन्छ। त्यसकारण स्थानीय तहले योजना सम्पन्न गर्ने प्रक्रियामा जनसहभागितालाई प्रमुख रूपमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।

योजना प्राथमिकता निर्धारणका आधार

स्थानीय तहले योजनाको प्राथमिकता निर्धारण के आधारमा गर्छ भन्ने कुरा तलका बुँदालाई समेटेर चित्र बनाउन सकिन्छ। चित्र ९

जनतालाई तत्काल आवश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनु र आवश्यक विकासका कार्य सञ्चालन गर्नु स्थानीय तहको मुख्य कार्य भएकामा दुईमत हुन सक्दैन। यी सबै आवश्यकता पूरा गर्न योजना निर्धारण गर्नु जरुरी हुन्छ। स्थानीय तहले योजना बनाउँदा प्राथमिकता निर्धारणका आधारहरू तय गर्नु जरुरी छ। यसरी निर्धारण गरिने प्राथमिकता स्थानीय तहअनुसार फरक हुन सक्छ।

स्थानीय तहको बजेट उत्पादन क्षेत्र

अहिले नेपालको संघीयताको कार्यान्वयनको कुरा गर्दा आर्थिक स्रोतको जोहोको कुरा प्रमुखताका साथ उठ्ने गरेको छ। यस सम्बन्धमा नेपालको संविधान र स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४ ले स्थानीय तहका लागि आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनको आवश्यक बन्दोबस्त पनि गरेको छ।

- आन्तरिक आय स्रोत : एकीकृत सम्पत्ति कर, भूमिकर (मालपोत), घरजग्गा बहाल कर, व्यवसाय कर, बहाल विटौरी शुल्क, पार्किङ शुल्क, जडीबुटी, कवाडी र जीवजन्तु कर, सेवा शुल्क
- राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त आय : प्रदेश र स्थानीय तहको दोहोरो अधिकार क्षेत्रभित्रको करको दर प्रदेश सरकारले निर्धारण गर्ने र कर संकलन स्थानीय तहले गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। कर संकलनका आधारमा सोको बाँडफाँट गरिन्छ।
- नेपाल सरकार तथा प्रदेश सरकारबाट प्राप्त हुने वित्तीय हस्तान्तरण, आन्तरिक ऋण

बजेटसँग सम्बन्धित समितिहरू

स्थानीय तहमा कर र राजस्वसम्बन्धी नियम, कानून निर्माणका लागि वा संशोधनका लागि आवश्यक परामर्श दिन, करको दायरा र दरको आधारमा आगामी वर्षको राजस्व अनुमान गर्न, आन्तरिक आयको विश्लेषण गर्न, स्थानीय तहमा व्यवसाय प्रवर्द्धन र रोजगारीका लागि आवश्यक कर नीतिका सम्बन्धमा परामर्श दिन तथा कर र राजस्व प्रशासन सुधारका सम्बन्धमा परामर्श दिन स्थानीय राजस्व परामर्श समिति गठन हुन देहायको व्यवस्था छ।

संयोजक : उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष

- सदस्य : प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
 - कार्यपालिकाले तोकेको एक महिलासहित २ सदस्य
 - निजी क्षेत्रको उद्योग वाणिज्यसम्बन्धी मान्यता प्राप्त संस्थाको अध्यक्ष वा प्रतिनिधि
 - घरेलु वा साना उद्योगसम्बन्धी मान्यता प्राप्त संस्थाको अध्यक्ष वा प्रतिनिधि
- सदस्यसचिव : राजस्व प्रमुख

यसैगरी स्थानीय तहको आयको प्रक्षेपण गर्न, सन्तुलित वितरणको खाका तयार गर्न, आगामी वर्षका लागि बजेटको सीमा निर्धारण गर्न, विषयगत क्षेत्रको बजेटको सीमा निर्धारण गर्न, बजेट तथा कार्यक्रमको प्राथमिकता निर्धारण गर्न स्रोत अनुमान तथा बजेट निर्धारण समिति गठन गरिएको हुन्छ। यस्तो समिति निम्नबमोजिम रहने व्यवस्था छ :

संयोजक : अध्यक्ष वा प्रमुख

- सदस्य : उपाध्यक्ष वा उपप्रमुख
 - : कार्यपालिका सदस्यमध्ये महिला, दलित वा अल्पसंख्यकसमेत पर्ने गरी अध्यक्ष वा प्रमुखले तोकेका ४ जना
- सदस्यसचिव : प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

यो समितिले आफ्नो काम फागुन मसान्तसम्म गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी समितिले तयार गरेको बजेट सीमा प्रत्येक वर्षको चैत १५ गतेभित्र प्रशासकीय अधिकृतले सम्बन्धित स्थानीय तहका विषयगत शाखा तथा वडा कार्यालयहरूलाई जानकारी गराई सक्नुपर्ने हुन्छ । त्यसपछि सम्बन्धित स्थानीय तहका विषयगत शाखा वा वडाहरूले बजेटको सीमाभित्र रहेर आयोजना, योजना, कार्यक्रम र अनुमानित बजेट तयार गरी कार्यपालिकामा पेस गर्नुपर्ने हुन्छ ।

यस्तै स्रोत अनुमान तथा बजेट निर्धारण समितिले निर्धारण गरेको आयको प्रक्षेपण, वितरणको खाका र बजेटको सीमाभित्र रहेर स्थानीय तहको वार्षिक बजेट र योजना तय गर्न बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समिति गठन गरिएको हुन्छ । सो समिति निम्नअनुसार रहने व्यवस्था छ ।

संयोजक : उपप्रमुख वा उपाध्यक्ष

- सदस्य : विषयगत क्षेत्र हेर्ने कार्यपालिका सदस्यहरू
 - : प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
- सदस्यसचिव : योजना प्रमुख

यो समितिले बजेट सीमाभित्र रहेर योजनाको प्राथमिकीकरण गर्ने, बजेट र कार्यक्रमको प्रस्तावलाई विषयगत र क्षेत्रगत छलफल गराई अन्तिम प्रस्ताव तयार गरी कार्यपालिकामा पेस गर्ने र योजना तथा कार्यक्रममा दोहोरोपना हुन नदिन आवश्यक समन्वय गरी व्यवस्था मिलाउने काम गर्छ ।

यसरी माथि उल्लेखित समितिहरूको सक्रियताका आधारमा निर्माण गरिएको बजेट विवरण कार्यपालिकाको स्वीकृतिपछि उपप्रमुख वा उपाध्यक्षले सभामा प्रस्तुत गर्छन् र सभाले त्यसमाथि आवश्यक छलफल गर्छ र पारित गरिन्छ ।

स्थानीय तहमा न्यायिक प्रक्रिया

संविधानले स्थानीय तहलाई विधायिका र कार्यपालिकाका साथै न्यायपालिकाको अभ्यास गर्ने अधिकारसमेत प्रदान गरेको छ । यस प्रयोजनका लागि सबै स्थानीय तहमा न्यायिक समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यसको कार्य(प्रकृतिलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने यी न्यायिक समितिहरू प्रारम्भिक अदालत हुन् भन्न सकिन्छ । यसअर्थमा स्थानीय तहमा व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाका साथै न्यायपालिकाको पनि अधिकार रहेको मान्न सकिन्छ । न्यायिक समितिहरूले गाउँघरका सानातिना विवाद र मुद्दा मिलाउने जिम्मा पाएका छन् । समितिले घाँस(दाउराका विषयमा उठेका विवाददेखि लिएर अंशबन्डासम्मका विवाद हेर्न पाउनेछ ।

स्थानीय न्यायिक समितिको गठन

न्यायिक समितिले स्थानीय स्तरमा न्याय सम्पादन गर्ने विषयमा एक चित्र बनाउन सकिन्छ। चित्र १०

संविधानको धारा २१७ ले जनप्रतिनिधिमूलक स्थानीय सरकारमा उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको नेतृत्वमा तीन सदस्यीय एक न्यायिक समिति बन्ने व्यवस्था गरेको छ। उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा गठन हुने न्यायिक समितिले स्थानीय विवाद समाधान गर्नेछ। कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विवाद निरूपण गर्न यो समितिलाई अधिकार प्रदान गरिएको छ। गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा गठन हुने समितिमा गाउँसभा वा नगरसभाले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुईजना सदस्य रहने व्यवस्था छ।

न्यायिक समितिको अधिकार

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले निर्माण गरेको स्थानीय सरकार सञ्चालनसम्बन्धी कानूनमा न्यायिक समितिको अधिकार क्षेत्रको व्याख्या गरेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७ उपदफा (१) अनुसार समितिलाई देहायका विवाद निरूपण गर्ने अधिकार हुनेछ। निम्न विषयसँग सम्बन्धित विवादमा न्यायिक समितिले निर्णय (फैसला) गर्न सक्नेछ।

- (क) आली, धुर, बाँध, पैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँट र उपयोग,
- (ख) अर्काको बाली नोक्सान गरेको,
- (ग) चरन घाँस दाउरा,
- (घ) ज्याला मजुरी नदिएको,
- (ङ) घरपालुवा पशुपक्षी हराएको वा पाएको,
- (च) ज्येष्ठ नागरिकको पालनपोषण तथा हेरचाह नगरेको
- (छ) नाबालक छोरा-छोरी वा पति-पत्नीलाई इज्जत आमदअनुसार खान-लाउन वा शिक्षा नदिएको,
- (ज) वार्षिक २५ लाख रुपैयाँसम्मको बिगो भएको घरबहाल र घरबहाल सुविधा,
- (झ) अन्य व्यक्तिको घर, जग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रूख-बिरुवा लगाएको,
- (ञ) आफ्नो घर वा बलेसी वा अर्काको घर-जग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी झारेको,
- (ट) सँधियारको जग्गातर्फ भूयाल राखी घर बनाउनुपर्दा कानुनबमोजिम छोड्नुपर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको ।
- (ठ) कसैको हक वा स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वकालदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास, वस्तुभाउ चराउने चौर, कुलो, नहर, पोखरी, पाटी पौवा, अन्त्येष्टि स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपभोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको,
- (ड) संघीय वा प्रदेश कानुनले स्थानीयबाट निरूपण हुने भनी तोकेका अन्य विवाद ।

समितिले स्थानीय विवादलाई सम्भव भएसम्म मेलमिलापका माध्यमबाट मिलाउनेछ । मेलमिलापबाट सम्भव नभए सुनवाइ र फैसला गर्ने अधिकार पनि न्यायिक समितिलाई छ ।

न्यायिक समितिलाई मेलमिलाप गराउने अधिकार

समितिलाई देहायका विवादमा ऐनको दफा ४७ (२) अनुसार मेलमिलापको माध्यमबाट मात्र विवादको निरूपण गर्ने अधिकार हुने प्रावधान छ । तल उल्लेख गरिएका विषयमा मेलमिलापका माध्यमबाट मात्र विवाद निरूपण गर्नुपर्ने कानुनले व्यवस्था गरेको छ ।

- (क) सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिकवाहेक एकाको हकको जग्गा अर्कोले च्यापी, मिची वा घुसाई खाएको,
- (ख) सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिकवाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरूको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको,
- (ग) पति-पत्नीबीच सम्बन्धविच्छेद,
- (घ) अंगभंग वाहेक बढीमा १ वर्ष कैद हुन सक्ने कुटपिट,
- (ङ) गाली बेइज्जती,
- (च) लुटपिट,
- (छ) पशुपक्षी छाडा छोडेको वा पशुपक्षी राख्दा, पाल्दा लापरवाही गरी अरूलाई असर पारेको,
- (ज) अरूको आवासमा अनधिकृत प्रवेश गरेको,
- (झ) अर्काको हक-भोगमा रहेको जग्गा आवाद वा भोगचलन गरेको,
- (ञ) ध्वनि प्रदूषण गरी फोहोर फ्याँकी छिमेकीलाई असर पारेको,
- (ट) प्रचलित कानुनबमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य देवानी र १ वर्षसम्म कैद हुन सक्ने फौजदारी विवाद,

मेलमिलापबाट मात्र निरूपण हुने विवादका सम्बन्धमा पक्षले चाहे सिधै अदालतमा मुद्दा दायर गर्न बाधा नपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

हदम्यादको व्यवस्था

- प्रचलित कानूनमा मुद्दा हेर्ने निकायसमक्ष निवेदन दिने कुनै हदम्याद तोकिए सोही म्यादभित्र निवेदन दिनुपर्ने,
- कुनै हदम्याद तोकिए सोहीबमोजिम र नतोकिए त्यस्तो कार्य भए/गरेको मितिले ३५ दिनभित्र समितिसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने,
- निवेदन भन्नाले उजुरी र फिराद समेतलाई जनाउँछ ।

न्याय सम्पादन प्रक्रिया

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९ ले स्थानीय न्यायिक समितिको न्याय सम्पादन प्रक्रियाबारे निम्नानुसार उल्लेख गरेको छ :

- (१) समितिले प्राप्त निवेदन दर्ता गरी सम्बन्धितलाई निस्सा दिने,
- (२) विवादको किनारा गर्दा मेलमिलाप प्रक्रियाद्वारा दुवै पक्षको सहमतिमा मिलापत्र गराउने, मिलापत्र हुन नसके मात्र दफा ४७ (१) अनुसार निरूपण गर्ने,
- (३) सूचीकृत भएका मिलापत्रकर्ताबाट मात्र मिलापत्र गराउने,
- (४) प्रतिवादी उपस्थित भएको मितिले ३ महिनाभित्र मेलमिलापको माध्यमबाट टुंग्याउनुपर्ने, मेलमिलाप हुन नसके दुवैलाई अदालत जान सुनाइ मिसिल कागज र प्रमाण अदालत पठाइदिने ।
- (५) पक्ष हाजिर हुन आएपछि सम्बन्धित अदालतले सो मुद्दाको कारवाही किनार गर्नुपर्ने,
- (६) समितिले उपयुक्त देखे वादीको मागबमोजिम प्रतिवादीको नाममा रहेको बैंक खाता, अचल सम्पत्ति रोक्का राख्न सक्ने, यसरी लेखिआएकोमा सम्बन्धित निकायले रोक्का राखी सोको जानकारी समितिलाई दिनुपर्ने,
- (७) प्रतिवादीले सो रोक्का फुकुवा गर्न निवेदन दिए, समितिले फुकुवाका लागि लेखी पठाउने र सम्बन्धित निकायले फुकुवा गरी सोको जानकारी दिनुपर्ने ।

स्थानीय न्यायिक समितिले गर्ने न्याय सम्पादन प्रक्रियाको चरणगत विवरण :

- उजुरी तथा प्रतिवाद दर्ता
- विवाद दर्ता गरी निस्सा दिने
- उजुरी दरपिठ गर्ने
- प्रतिवाद पेस गर्नुपर्ने
- प्रतिवाद जाँच गर्ने
- उजुरी वा प्रतिवेदन संशोधन
- म्याद सूचना तामेल गर्ने
- रित-बेरित जाँच गर्ने
- तारेखमा राख्नुपर्ने
- प्रारम्भिक सुनवाइ
- निर्णय गर्नुपर्ने
- निर्णय संशोधन

मेलमिलाप केन्द्रको व्यवस्था

समितिले मेलमिलाप गराउने प्रयोजनका लागि प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गर्न सक्ने व्यवस्था पनि छ। कुनै वडामा एकभन्दा बढी मेलमिलाप केन्द्र भए विवादका पक्षहरूले रोजेका वा सो विषयमा पक्षहरूबीच सहमति नभए सो समाधानका लागि वडाको कुनै मेलमिलाप केन्द्रमा पठाउने सक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ४९ ले गरेको छ।

स्थानीय कार्यविधिको व्यवस्था

ऐनको दफा ४९ ले समितिले विवादको कारवाही गर्दा निवेदन दर्ता, जाँचबुझ र कारवाही, म्याद तामेली, भ्रगडिया उपस्थित गराउने र मिलापत्र गराउने, विवाद किनारा गर्नुपर्ने अवधि, लगतकट्टा र निरूपण गर्नेसम्बन्धी अन्य कार्यविधि स्थानीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ।

निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि र पुनरावेदनको व्यवस्था

ऐनको दफा ५० ले न्यायिक समितिबाट विवादको अन्तिम निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र सम्बन्धित पक्षलाई निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। दफा ५१ ले न्यायिक समितिबाट भएको निर्णयमा चित्त नबुझ्ने पक्षले निर्णयको जानकारी पाएको मितिले ३५ दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्ने प्रावधान छ।

स्थानीय तहमा शान्ति सुरक्षा

स्थानीय सरकारको एउटा महत्वपूर्ण दायित्व नागरिकको सुरक्षा हो। सुरक्षा हरेक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो, र सुरक्षाको प्रत्याभूतिका सम्बन्ध मानवअधिकारको संरक्षणसँग छ। नेपालको संविधानले यसलाई आत्मसात् गर्दै स्थानीय तहलाई प्रत्येक व्यक्ति र समुदायको शान्ति सुरक्षा व्यवस्थाका पक्षमा सजग बनाएको छ। संविधानको अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र नगर प्रहरी परिचालनको व्यवस्था गरेको छ। संविधानको यो व्यवस्थाले स्थानीय तहलाई नागरिक सुरक्षाप्रति जिम्मेवार बनाउँदै आवश्यक अधिकार प्रत्यायोजन गर्न खोजेको स्पष्ट छ। संविधानको यही प्रावधानको प्रयोगका आधारमा जनकपुर उप-महानगरपालिकालगायत केही स्थानीय तहले पछिल्ला दिनमा नगरभित्र सुरक्षा व्यवस्थामा आवश्यक भूमिका निर्वाह गर्न नगर प्रहरी नियुक्ति प्रक्रिया सुरु गरेका छन्। यसअघि पनि काठमाडौं महानगरपालिकालगायतले नगर प्रहरीको अभ्यास गरेको स्मरणीय छ।

स्थानीय शासनका प्रमुख विशेषता

माथि विभिन्न सन्दर्भमा स्थानीय तहमा शासनबारे चर्चा गरिएको छ। यस आधारमा स्थानीय शासनका विशेषता बुँदागत रूपमा निम्नानुसार मान्न सकिन्छ :

- संघीयताको सुनिश्चतता
- स्थानीय सरकार : जनताको नजिकको सरकार
- राज्यका तीनै अंग, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको अवधारणा
- आवश्यक कानून बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने स्वतन्त्रता
- योजना निर्माणको चरणगत व्यवस्था
- विकास र योजना निर्माणमा जनसहभागिताको सुनिश्चतता
- पारदर्शी र जनसहभागी कर निर्धारण र बजेट निर्माण
- स्थानीय स्तरबाटै लोकतन्त्रको अभ्यास
- निर्वाचित जनप्रतिनिधि
- शासनमा जनताको सरल पहुँच
- (स्थानीय) न्यायपालिका पनि निर्वाचनका आधारमा गठन हुने परिकल्पना
- उपलब्ध स्थानीय स्रोत साधनको परिचालन
- स्थानीय तहको अधिकार र कर्तव्यको संविधानमै व्यवस्था
- सुशासनको प्रत्याभूति
- आवश्यक सेवा सुविधाको स्थानीय स्तरमै उपलब्धताको प्रत्याभूति
- समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था
- राज्य शक्तिको स्पष्टतः संवैधानिक बाँडफाँट

स्थानीय तहमा जनता कसरी लाभान्वित हुन्छन् ?

माथि विभिन्न सन्दर्भमा नेपालको संविधान २०७२ बमोजिम संघीयतामा आधारित शासकीय स्वरूपको ढाँचा र त्यसअन्तर्गतका व्यवस्थाबारे चर्चा गरिसकिएको छ । यहाँ सारमा स्थानीय तहको वर्तमान शासन संरचनाबाट जनता कसरी लाभान्वित हुन सक्छन् भन्नेबारे चर्चा गरिनेछ ।

राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा कानूनबमोजिम गर्ने व्यवस्था छ । व्यवस्थापिका र कार्यपालिकाको अधिकारसहितको स्थानीय तहलाई संविधानमै विस्तृत व्याख्या गरी यसलाई संघीय र प्रादेशिक सरकारजस्तै स्थानीय सरकारको मान्यता प्रदान गरिएको छ । संवैधानिक अधिकारअनुसार स्थानीय तहले जनतालाई सेवा प्रवाह गर्न तथा सम्पादन हुने कामलाई सहज बनाउन आवश्यक कानून निर्माण गर्न थालेका छन् । स्थानीय आवश्यकताका कानून स्थानीय सरकारले नै निर्माण गर्न थालेपछि सिंहदरबारको मुख ताक्नुपर्ने अवस्थाको धेरै हदसम्म अन्त्य भएको छ । आवश्यकताअनुसार स्थानीय सरकारको बैठक बस्छ जसले कानूनको आवश्यकताबारे छलफलपछि सिफारिस र स्वीकृति दिन्छ, समुदाय र अन्य सरोकारवालासँगको छलफलमा त्यसको मस्यौदा तयार भएपछि गाउँ र नगर सभाले पास गर्छ र कानून बन्छ । तिनै कानूनमा टेकेर स्थानीय सरकारले समुदायको माग र आवश्यकताबमोजिम सेवा सुविधा र विकासको प्रत्याभूति गर्छ । संविधानले गाउँपालिका र नगरपालिकालाई कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विवाद निरूपण गर्न प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा ३ सदस्यीय एक न्यायिक समितिको व्यवस्था पनि गरेको माथि चर्चा गरिसकिएको छ । यसले स्थानीय तहमा आउने सामान्य विवादहरूको निरूपण सकेसम्म स्थानीय जनप्रतिनिधिद्वारा नै गर्न सकिने प्रभावकारी व्यवस्था गरेको छ ।

यसरी अधिकार सम्पन्न स्थानीय सरकारको असल अभ्यासले नेपाललाई विकास र समृद्धिको बाटोमा डोच्याउन सकिन्छ भन्ने आमजनतामा विश्वास जगाएको छ ।

नेपालको संविधानको अनुसूची ८ ले स्थानीय तहले प्रयोग गर्ने गरी २२ एकल अधिकार सूचीबद्ध गरेको छ । यसबारे माथि चर्चा गरिसकिएको छ । नेपाल सरकारको मन्त्रपरिषद्ले ती एकल अधिकारको विस्तृत व्याख्या गरी स्थानीय तहबाट सम्पादन गर्नुपर्ने कामको समेत किटानी गरेको छ ।

संघीयता नेपालका लागि नौलो अभ्यास भएकाले कार्यान्वयनमा केही जटिलता देखिएका छन् । तैपनि प्रत्येक तहले गर्दै सिक्दै जानेको नीति लिएर अधि बहनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

संविधानले महिला, दलित र पछाडि परेको वर्गको निर्णय प्रक्रियामा पहुँच सुनिश्चित गरेको छ । तत्तत् वर्ग र समुदायका व्यावहारिक र रणनीतिक आवश्यकता पूरा गर्न आवश्यक नीति, योजना, कार्यक्रम आदिको निर्माण र कार्यान्वयन पक्षमा सरकारका विभिन्न निकायको विगतभन्दा क्षमता अभिवृद्धि हँदै गएको छ ।

वडाको भूमिका महत्वपूर्ण

यो निकाय संघीय शासनको पहिलो खुड्किलो हो । जनताका धेरैजसो आवश्यकता र आकांक्षाको सम्बोधन वडास्तरमै जोडिएको छ । परिवर्तित शासन प्रणालीमा स्थानीय तहका वडाहरूको भूमिका समेत प्रभावकारी बनाइएकाले सेवा प्रवाह सहज भएको छ । साविकका गाविसले गर्ने कार्य वडास्तरमै सम्पादन हुने व्यवस्थालाई ठूलै उपलब्धि मान्न सकिन्छ । वडाले योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमन, तथ्यांक अद्यावधिक तथा संरक्षण, विकास कार्यहरूको कार्यान्वयन, सिफारिस वा प्रमाणीकरण र नियमनजस्ता कार्य गरिरहेको छ । विकास योजनाहरूको छलफल, समसामयिक विषयमा हुने भेला र बैठक, योजनाहरूको अनुगमन र सुपरिवेक्षण, सामाजिक जवाफदेही र पारदर्शिका लागि अपनाइने संयन्त्रहरूको कार्यान्वयन आदि कार्य वडामै हुने हुँदा जनताले जीवन र जीविकोपार्जनसँग सरोकार राख्ने सवालहरूको निर्णय प्रक्रियामा सहज सहभागी हुने र आफ्ना मत राख्ने अधिकार र अवसर पाएका छन् । यसले साँचो अर्थमा विकेन्द्रीकरण र जनता केन्द्रित विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गरेको छ ।

वडा समितिलाई स्थानीय स्तरमा जनताका लागि सेवा प्रवाह गर्ने पहिलो निकाय मानिएको छ । जनतासँग सरोकार राख्ने प्राथमिक कार्यहरू वडासमितिले नै गर्ने परिकल्पना संविधानले गरेको छ ।

वडाध्यक्षको काम, कर्तव्य र अधिकार

यहाँ संक्षेपमा वडाध्यक्षको नेतृत्वमा वडासमितिले गर्ने कार्यहरूलाई बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- वडासँग सम्बन्धित कामका लागि समन्वयकर्ताका रूपमा रही वडा समितिको प्रमुख भई काम गर्ने ।
- वडा समितिका सदस्यहरूलाई कामको बाँडफाँट गरी परिचालन गर्ने ।
- कार्यपालिकाको सदस्यको कार्य गर्ने ।
- वडा समितिको योजना, कार्यक्रम, बजेट तयार गर्ने, गर्न लगाउने तथा स्वीकृतिका लागि गाउँपालिका वा नगरपालिकामा पेश गर्ने ।

- वडाबाट कार्यान्वयन हुने योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने/गराउने तथा अनुगमन गर्ने ।
- आफ्नो वडाभित्र घरधुरीको क्षेत्रगत तथ्यांक संकलन गरी अभिलेख राख्ने ।
- वडाभित्रको सार्वजनिक सम्पत्तिको लगत संकलन गरी अभिलेख राख्ने ।
- नियमित सरसफाइ गर्ने/गराउने, फोहरमैला विसर्जनको प्रबन्ध गर्ने, नदी नाला सफा राख्ने एवं प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्ने ।
- प्लास्टिकमुक्त, धूवाँमुक्त, पूर्ण खोपयुक्त, पूर्ण साक्षर, खुला दिसामुक्त, बालमैत्री एवं वातावरणमैत्री आदि अभियानका रूपमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- बजार केन्द्रहरूको नियमित अनुगमन र आपूर्तिलाई सहज गर्ने, सिन्डिकेट, कार्टेलिड, कालोबजारी जस्ता कार्य हुन नदिने ।
- गाउँपालिका वा नगरपालिकाको अनुमति नलिई आफ्नो वडाभित्र भवन निर्माण गरेको पाइए तत्काल कारबाहीका लागि प्रमुखसमक्ष पेस गर्ने ।
- विपत् पूर्वतयारी तथा विपत्को अवधिमा गर्नुपर्ने सहजीकरण, समन्वय र सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- विकास निर्माण, योजना प्रक्रिया, नीति निर्माण, सामाजिक अभियान जस्ता कार्यमा क्रियाशील राजनीतिक दल, संघसंस्था, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज, पेसागत संघसंस्था सँग सामञ्जस्यता कायम गर्ने ।
- गुनासो सुनवाइ गर्ने र आफ्नो तहबाट हुने कारबाही गरी आफ्नो तहबाट हुन नसक्ने विषय अध्यक्ष वा प्रमुखसमक्ष पेस गर्ने ।
- कार्यहरूको मासिक विवरण तयार गरी गाउँपालिका वा नगरपालिकासमक्ष पेस गर्ने ।

वडा समितिबाट उपलब्ध हुने प्रमाणीकरण र सिफारिसठबन्धी सेवा

वडाबाट प्राप्त हुने सेवा-सुविधाबारे उल्लेख गरी चित्र बनाउन सकिन्छ । चित्र ११

यसैगरी प्रचलित कानूनको प्रक्रिया पुन्याई वडा समितिले प्रमाणित र सिफारिससम्बन्धी निम्न कार्य गर्न सक्छन् । यहाँ उल्लेख गरिएका कार्यहरू आमजनताको दैनन्दिनसँग जोडिएका छन् ।

- नाता प्रमाणित गर्ने ।
- जन्ममिति प्रमाणित गर्ने/गराउने ।
- जीवितसँगको नाता प्रमाणित गर्ने ।
- विवाह प्रमाणित तथा अविवाहित प्रमाणित गर्ने ।
- अंग्रेजी माध्यममा सिफारिस तथा प्रमाणित गर्ने ।
- मोही लगतकट्टाको सिफारिस गर्ने ।
- विद्यालय खोल्न सिफारिस गर्ने ।
- नागरिकता तथा नागरिकताको प्रतिलिपि लिन सिफारिस गर्ने ।
- आर्थिक अवस्था कमजोर वा विपन्नता प्रमाणित गर्न वा आर्थिक अवस्था बलियो वा सम्पन्नता प्रमाणित गर्ने ।
- घर-जग्गा करको लेखाजोखा गरी सिफारिस गर्ने ।
- जग्गा मूल्यांकन सिफारिस प्रमाणित गर्ने ।

स्थानीय सरकारसँग स्थानीय बासिन्दाका अपेक्षा

सरकारसँग नागरिकका प्रशस्त अपेक्षा हुन्छन् । यस्ता अपेक्षा पूरा गर्नु सरकारको दायित्व पनि हो । यो स्थानीय सरकारका हकमा अब बढी लागू हुन्छ । नागरिकका अपेक्षा संकलन गर्ने र तिनको सम्बोधन गर्ने प्रक्रियामा आफूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्ने दायित्व स्थानीय सरकारको हो । यसका लागि जनताको घर-दैलोसम्म सरकारको उपस्थिति सुनिश्चित गर्नुपर्छ । सरकारले जनताका समस्या संकलन र प्राथमिकीरण गर्नुपर्छ । यो लोकतान्त्रिक सरकारको मानक हो र जनअपेक्षा पनि । जसको आधारमा नेपालमा राज्य र शासन प्रणालीको पुनःसंरचनासम्मको अभ्यास भएको हो । स्थानीय तहसम्मको सरकारको परिकल्पना त्यसैको परिणाम हो ।

कार्यकारी अधिकारसहितको स्थानीय तहको परिकल्पना हाम्रो संविधानले गर्‍यो र त्यसै परिकल्पनाअनुसार निर्वाचनका माध्यमबाट स्थानीय तह पनि गठन भए । यो संरचनासँग जनताको चाहना भनेको आफ्ना समस्या बुझोस् र सम्बोधन गरोस् भन्ने नै हो । सामान्यतः जनताका साभा समस्या के के हुने गर्छन् भन्ने कुराको चर्चा माथिका अध्यायहरूमै गरिसकिएको छ ।

तर, यति भन्दै गर्दा सरकारलाई जनअपेक्षाअनुरूप काम गर्न नागरिकले पनि उत्प्रेरित गर्नु र सघाउनुपर्छ । यसका लागि स्थानीय समुदाय वा व्यक्तिले खेल्न सक्ने भूमिकाको चर्चा तल गरिएको छ :

- स्थानीय सरकारको क्षेत्राधिकारबारे जानकारी लिने
- आफ्ना अपेक्षाहरूको सूची तयार गर्ने
- त्यो सूचीमा प्राथमिकताको निर्धारण गर्ने
- त्यस आधारमा तत्काल र दीर्घकालका लागि आवश्यक योजना, परियोजनाको सूची निर्माण
- आवश्यकताहरूमाथि समुदायमा छलफल गरी त्यसको साभा स्वामित्व ग्रहण गर्ने
- स्थानीय सरकारको योजना निर्माण प्रक्रियामा त्यो सूची प्रवेश गराउने
- स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूले बुझ्ने गरी त्यो सूचीको औचित्य प्रस्ट्याउने

- पेस गरिएका सूचीका योजना कार्यान्वयनका लागि निरन्तर छलफल
- कार्यान्वयन प्रक्रियाको अनुगमन
- गुणस्तरीय, पारदर्शी र मितव्ययी संस्कृतिको जगमा कार्यान्वयन गर्ने संस्कृति निर्माण गर्न निरन्तर अनुगमन र जवाफदेहिता खोज्ने

संघीय प्रक्रियामा स्थानीय बासिन्दाका भूमिका र दायित्व

कुनै पनि राजनीतिक पद्धतिमा जनताको काम मतदान गर्नु मात्र होइन, बरु त्यस पद्धतिप्रति जनताको चासो र निरन्तर भूमिका अपरिहार्य छ। जनताको चासो रहेन भने कुनै पनि राजनीतिक पद्धति टिक्न सक्दैन। राजनीतिशास्त्रीहरूले संसारमा विभिन्न समयमा अभ्यासमा आएका राजनीतिक पद्धतिहरूमध्ये लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई उत्कृष्ट भन्नुको कारण यो पद्धतिमा सधैं जनताको चासो र भूमिका रहन्छ भनेर नै हो। जहानियाँ, तानाशाही, निरंकुश, एकदलीय जस्ता राजनीतिक अभ्यासहरू संसारमा नभएका होइनन्, तर ती अभ्यासमा जनताको निरन्तर भूमिका रहन सकेन अर्थात् ती व्यवस्थाहरू जनताको आवश्यकता र भावनासँग प्रत्यक्ष जोडिएर रहन सकेनन्। त्यसैकारण ती पद्धतिहरू असफल भए र लोकतान्त्रिक पद्धति आज विश्वको लोकप्रिय राजनीतिक पद्धतिका रूपमा स्वीकृत छ। अहिलेको नेपालको राजनीतिक प्रणाली भनेको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था हो। हामीले संघीयताको नवीन अभ्यास गर्दै गर्दा यो पद्धतिको सफलता वा यस पद्धतिमार्फत जनता लाभान्वित हुने कुरा धेरै हदसम्म सक्रिय नागरिकको भूमिकामा पनि भर पर्छ।

समग्रमा, जनताको मतद्वारा निर्माण भएका सबै तहका सरकारहरूको काम-कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन देहायका प्रक्रियामा नागरिकको विशेष भूमिका रहन्छ :

- योजना निर्माणको प्रक्रियामा सक्रिय सहभागिता जनाउने
- आफ्ना आवश्यकता र प्राथमिकताबारे सरकारका संरचनाहरूलाई जानकारी दिने
- योजना निर्माण प्रक्रियालाई पारदर्शी बनाउन सघाउने र चासो लिने
- योजनाका लागि छुट्याइएको बजेटबारे जानकारी राख्ने र अरूलाई पनि जानकारी दिने
- योजनाको प्राविधिक र आर्थिक पाटाबारे जानकारी राख्ने र अरूलाई पनि जानकारी दिने
- कार्यान्वयन प्रक्रियामा अनुगमन गर्न नागरिक तहमा संयन्त्र निर्माण गर्ने
- सन्तुलित विकासको अवधारणामा काम गर्ने संस्कृतिको विकासमा योगदान पुऱ्याउने
- सूचनाको हकको अत्यधिक प्रयोग गर्ने संस्कृति निर्माण गर्ने र
- नागरिक र समुदायको अधिकार तथा हितलाई सर्वोपरि राखेर स्थानीय सरकारसँग सहकार्य गर्ने

स्थानीय विकास र उपभोक्ता समितिको भूमिका

विकासविद्हरूका अनुसार जनसहभागिताविनाको विकास दिगो र स्तरीय हुन सक्दैन। जनसहभागिता सहितको विकासले भौतिक रूपमा मात्र होइन समुदायको क्षमता विकास तथा समाजको चरित्र र सांस्कृतिक विकासमा समेत सकारात्मक प्रभाव पार्छ। नागरिकले लाभ लिने गरी सकारात्मक परिणाम दिने प्रक्रियामा सक्रिय जनसहभागिता अनिवार्य सर्त हो। यही सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी स्थानीय सम्बन्धित कानूनहरूले स्थानीय विकास निर्माणको काम

सम्पन्न गर्न नागरिक स्तरमा उपभोक्ता समितिहरूको परिकल्पना गरेको छ । उपभोक्ता समितिहरूमार्फत नागरिकको विकास निर्माण प्रक्रियामा प्रत्यक्ष रूपमा जोडिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यो व्यवस्थाअन्तर्गत उपभोक्ता समितिहरूले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ ।

- अपेक्षित परिणाम दिने गरी काम आरम्भ गर्ने
- पारदर्शी रूपमा योजनाबारे समुदायका सबैलाई जानकारी दिने
- समुदायका सबैको स्वामित्व अनुभूति हुने गरी योजना कार्यान्वयन प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने
- मितव्ययी रूपमा कार्य सम्पन्न गर्न निरन्तर अनुगमन र खबरदारी गर्ने
- उपभोक्ता समितिको गतिविधि आवधिक रूपमा सार्वजनिक गर्ने
- समितिका प्रत्येक सदस्य समुदायप्रति जवाफदेही बन्ने
- कसैको चासो-गुनासो भए त्यसलाई तत्काल सम्बोधन गर्ने
- स्थानीय सरकार र समुदायबीच व्यापक सहकार्य र जनसहभागिताको संस्कृति निर्माण गर्ने

सुशासनको औजार : सूचनाको हक

नेपालको संविधानले आफ्ना नागरिकलाई प्रत्याभूत गरेको अधिकारमध्ये सूचनाको अधिकार सम्भवतः सबैभन्दा महत्वपूर्ण हो । यो अधिकार अन्य संवैधानिक अधिकारको प्रत्याभूति र त्यसअन्तर्गतका सेवा सुविधाको उपभोग अनि सुनिश्चितताका लागि पनि महत्वपूर्ण छ । यसको अभावमा अन्य कुनै पनि अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति हुन सक्दैन, किनभने नागरिकले यो अधिकार प्रयोग गरेरै आफ्नो हक, अधिकार अनि सेवासुविधाबारे सूचना प्राप्त गर्ने हैसियत राख्छन् ।

लोकतन्त्रमा राज्यले आफ्ना नागरिकको सर्वोत्तम हितका उद्देश्यले संविधान र कानूनमार्फत विभिन्न अधिकारको व्यवस्था गरेको हुन्छ । यी अधिकारबारे सामान्य जनतालाई जानकारी नहुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा सर्वसाधारणले सूचनाको हक प्रयोग गरी आफ्ना हक अधिकारबारे जानकारी प्राप्त गरी उपयोग गर्न सक्ने भएकाले पनि यस अधिकारलाई सर्वश्रेष्ठ अधिकारका रूपमा स्वीकार गरिएको हो ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा २७ मा सूचनाको हकको व्यवस्था गरिएको छ । संविधानले सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वको सूचनाका साथै व्यक्तिलाई आफ्नोबारेको सूचना माग्ने र प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ ।

जहाँ लोकतन्त्र छ त्यहाँ स्वतः जनतालाई सूचनाको हक छ, भन्ने मान्यता विश्वमा स्थापित छ । लोकतन्त्रमा जनतालाई सूचनाको हक हुनु भनेको शासनका अंगहरू प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा जनताको नियन्त्रण र निगरानीमा रहनु हो । लोकतन्त्रको अर्थ जनताले आफ्ना प्रतिनिधिको चुनाव गर्ने मात्र होइन, बरु चुनिएका प्रतिनिधिले कसरी शासन सञ्चालन गरेका छन्, त्यसबारे जानकारी प्राप्त गर्ने, मूल्यांकन गर्ने र मूल्यांकनपछि आफूलाई प्राप्त अधिकार प्रयोग गरी शासन प्रणालीलाई जवाफदेही बनाउने अभ्यास पनि हो ।

सूचनाको हक : लोकतन्त्रको सञ्चालनको इन्धन (चित्र, स्रोत : राष्ट्रिय सूचना आयोग)

शासन प्रणाली पारदर्शी भएन भने, जवाफदेही भएन भने, सुशासन कायम गर्न सकिएन भने वा जनतालाई हरेक विकास निर्माण प्रक्रियामा आफैं सहभागी छु भन्ने महसुस गराउन सकिएन भने लोकतन्त्रलाई जनताले अनुभूत गर्न सक्दैनन् । जनताले अनुभूत नगरेको लोकतन्त्र दिगो हुँदैन । त्यही कारण लोकतन्त्रमा पारदर्शी, जवाफदेही, सुशासन र जनसहभागितालाई अनिवार्य सर्त मानिन्छ र ती अनिवार्य सर्त स्थापित गर्ने शक्तिशाली औजार भनेको सूचनाको हक हो ।

आजको विश्वमा सूचनाको हक आमव्यक्तिलाई सबल बनाउन र राज्यलाई थप लोकतान्त्रिक बनाउन अत्यन्त महत्वपूर्ण ठहरिएको छ ।

सूचनाको हकको महत्व (चित्र, स्रोत : राष्ट्रिय सूचना आयोग)

कसरी प्रयोग गर्ने सूचनाको अधिकार ?

जनताका आम सरोकार र आवश्यकताका सूचना प्रदान गर्नु सरकारको प्रत्येक तह र मातहतका निकायको संवैधानिक दायित्व हो। सूचना प्रदान गर्ने दुई तरिका छन्। पहिलो, जनताले माग्नुभन्दा पहिले नै सूचना उपलब्ध गराएर। यस्ता सूचनाबारे ऐनले नै २० प्रकारको उल्लेख गरिदिएको छ। सार्वजनिक निकायले यस्ता सूचना कसैले मागे पनि वा नमागे पनि प्रत्येक ३ महिनामा उपलब्ध गराउनुपर्छ। यस प्रक्रियालाई सूचनाको स्वतः सार्वजनिकीकरण भनिन्छ। दोस्रो, मागकर्ताले मागेको सूचना उपलब्ध गराएर। यस प्रक्रियाअन्तर्गत सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३ को ३ मा व्यवस्थित अपवादबाहेक सूचना सार्वजनिक निकायले मागकर्तालाई उपलब्ध गराउनुपर्छ।

सूचनाको हकको सीमा वा अपवाद

सूचनाको हक निरपेक्ष अधिकार होइन। सबै प्रकारका सूचनामा नागरिकको पहुँचको कुरा गर्दा गर्दै पनि केही यस्ता गम्भीर प्रकृतिका सूचना हुन्छन् जो तत्काल उपलब्ध गराइनु उचित नहुन सक्छ। राष्ट्र, जनता, समाज, सार्वजनिक सुरक्षा, आर्थिक अपचलन, बैंकिङ र व्यापारिक गोपनीयताजस्ता विषयसँग जोडिएका सूचनाहरू निश्चित अवधिका लागि संरक्षण गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३ को उपदफा (३)मा उल्लेख छ। यसअनुसार तल उल्लेख गरिएका ५ प्रकारका सूचनालाई सूचनाको हकको सीमा वा अपवादका रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

- सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने
- अपराध अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने,
- अर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैंकिङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने
- विभिन्न जातजाति वा साम्प्रदायबीचको सु-सम्बन्धमा प्रत्यक्ष खलल पार्ने,
- व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने

सूचना माग गर्ने प्रक्रिया

सूचनाको माग औपचारिक प्रक्रियाका आधारमा गरिनुपर्छ। औपचारिक र विश्वसनीय सूचना प्राप्त गर्न सूचना मागको औपचारिक प्रक्रिया अपनाउनु आवश्यक हुन्छ।

सूचना सम्प्रेषणको प्रयोजनका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनअनुसार प्रत्येक सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारी हुनुपर्छ। यस्तो सूचना अधिकारी तोक्ने दायित्व कार्यालय प्रमुखको हो। सूचना अधिकारी नतोकिएको अवस्थामा कार्यालय प्रमुख नै स्वतः सूचना अधिकारी हुन्छन्। सूचना माग गर्दा नागरिकले सूचना माग गर्नुको कारण खुलाई सूचना अधिकारीसमक्ष तोकिएको ढाँचामा निवेदन दिनुपर्ने हुन्छ। तर, निरक्षर र शारीरिक अशक्तले मौखिक रूपमा पनि त्यस्तो निवेदन दर्ता गराउन सक्नेछन्। उनीहरूको मौखिक निवेदनलाई सूचना अधिकारीले लेखेर तयार पारेर दर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

सूचना माग प्रक्रिया बुँदागत रूपमा :

- सूचना मागका लागि ऐनको दफा ७ अनुसारको कार्यविधिअनुसार कारण खुलाइ निवेदन लेख्ने र सूचना अधिकारीसमक्ष पेस गर्ने ।
- सूचना अधिकारीले १५ दिनभित्र सूचना मागकर्ताले माग गरेको सूचना दिनुपर्छ वा दिन नमिल्ने भए सोको उचित कारण दिनुपर्छ ।
- सूचना अधिकारीले सूचना नदिए वा चाहेअनुसारको सूचना नदिए वा सूचना अधिकारीले सूचना दिन नमिल्ने भनी दिएको कारणमा चित्त नबुझे कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी दिने ।
- यस्तो उजुरीउपर कार्यालय प्रमुखले ७ दिनभित्र कारबाही सम्पन्न गरी आवेदकलाई सूचना दिने वा दिन नमिल्ने भए सोको कारण दिने ।
- जीउ, ज्यानको सुरक्षासँग सम्बन्धित भए सूचना अधिकारीले २४ घण्टाभित्र उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- कार्यालय प्रमुखबाट सूचना नदिइए वा सूचना नदिने कारण पनि नदिइए राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष १५ दिनभित्र उजुरी दिने र यसरी प्राप्त उजुरीमा आयोगले ४५ दिनभित्र निर्णय दिनुपर्नेछ ।
- कार्यालय प्रमुखबाट सन्तोषजनक सूचना नपाएमा, अपुरो सूचना पाए वा सूचना नदिनाका कारणमा चित्त नबुझे राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष ३५ दिनभित्र पुनरावेदन दिने र यसरी प्राप्त पुनरावेदनमा आयोगले ६० दिनभित्र फैसला गर्नेछ ।
- सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनअनुसार सूचना माग गर्न प्रस्तुत गरिने निवेदनमा टिकट टाँस गर्नु र कार्यालय प्रमुखको तोक लगाइनु जरुरी छैन ।

सूचनाको शुल्क :

सूचना प्राप्तिका लागि ऐनको दफा ८ को १,२,३ र ४ तथा नियमावलीको नियम ४ अनुसार 'ए फोर' साइज (आकार) को पहिलो १० पृष्ठको सूचनाको शुल्क सूचनामागकर्ताले तिर्नुपर्ने छैन । तर, १० पृष्ठभन्दा बढी भए त्यो बढी भएको शुल्क भने सूचनामागकर्ताले तिर्नुपर्ने हुन्छ । कानूनअनुसार ए फोर साइजको पहिलो १० पृष्ठभन्दा बढीको हकमा प्रतिपृष्ठ ५ रुपैयाँ र सोभन्दा ठूलो साइजको पृष्ठको हकमा १० पृष्ठभन्दा बढीको प्रतिपृष्ठ १० रुपैयाँ शुल्क तिर्नुपर्नेछ । यस्तै सीडी, डिस्कटलगायत विद्युतीय सामग्रीमा सूचना प्राप्त गर्न र अवलोकन गर्न पनि कानूनले केही शुल्कको व्यवस्था गरेको छ । यस्तै सीडी, डिस्कट वा अन्य विद्युतीय माध्यममा लिँदा ५० रुपैयाँ र पहिलो आधा घण्टाको अवलोकन निःशुल्क र त्यसपछि प्रतिव्यक्ति घण्टाको रु. ५० तिर्नुपर्नेछ ।

सूचना माग गर्दा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने पक्ष :

सूचना मागकर्ताले सूचनाको हकको प्रयोग गरी पहिलोपटक सूचना अधिकारीसमक्ष निवेदन पेस गर्दा निम्न कुराप्रति विशेष ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ ।

- मिति उल्लेख गर्नुपर्छ ।
- सूचना अधिकारीलाई सम्बोधन गरिनुपर्छ ।
- निकायको सुनिश्चितता हुनुपर्छ ।

- उद्देश्य वा प्रयोजन उल्लेख हुनुपर्छ ।
- मागिएको सूचना निश्चित हुनुपर्छ, (के सूचना हो, के माग्न खोजिएको हो? स्पष्ट हुनुपर्छ) ।
- नागरिकलाई प्राप्त अधिकार भएको हुँदा नागरिककै रूपमा सूचना माग गर्नुपर्छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको आधार (दफा ३) उल्लेख गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने शुल्क उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख गर्नुपर्छ ।

निवेदकको नाम, ठेगाना, हस्ताक्षर र सम्पर्क नम्बर उल्लेख गर्नुपर्छ ।

यस प्रक्रियामार्फत माथिल्लो तहमा प्रदेश वा संघ सरकार मातहतका अथवा स्थानीय तहमा स्थानीय सरकार मातहतका सम्पूर्ण निकाय, कार्यालय अथवा उपभोक्ता समितिसँग सूचनाको हक प्रयोग गरी आमसरोकार अथवा सार्वजनिक महत्वको जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य भीमार्जुन, संविधानसभा प्रक्रिया र चुनौतीहरू, राष्ट्रिय शान्ति अभियान, पहिलो संस्करण २०६३
- उपाध्याय परशुराम, स्थानीय स्वायत्त शासन, सुशासन र सूचनाको हक, कार्यपत्र २०७०
- गौतम भास्कर (सं), मधेस विद्रोहको नालीबेली, मार्टिन चौतारी, पहिलो संस्करण २०६४
- घिमिरे दीपेश, असल शासनका तत्वहरू, कार्यपत्र, २०७१,
- भ्वा धर्मेन्द्र, पत्रकारिता, सूचनाको हक र महासंघ । पत्रकारिता, नेपाल पत्रकार महासंघ, २०७३ वैशाख
- भ्वा धर्मेन्द्र, संघीयतामा सूचनाको हक, गोरखापत्र, १४ साउन २०७३
- भ्वा धर्मेन्द्र, नेपालमा संघीयताको 'ट्र्याक', गोरखापत्र, २७ पुस, २०७५
- न्यौपाने अनिरुद्र, बजेट र सूचनाको हक, कार्यपत्र २०७२
- पाण्डे चक्रपाणी, परिवर्तित सन्दर्भमा स्थानीय तह र स्थानीय सरकार, कार्यपत्र, २०७५ मंसिर
- पौडेल बालानन्द, अन्तर्वार्ता, स्थानीय प्रजातन्त्र, साउन २०७३, जिल्ला विकास समिति महासंघ
- बाँसकोटा कृष्णहरि, सूचनाको हकको प्रचलनमा स्थानीय निकायको दायित्व, स्थानीय प्रजातन्त्र, साउन २०७३, जिल्ला विकास समिति महासंघ
- बराल भवानी, यस्तो हुनुपर्छ राज्यको संरचना, स्वायत्त शासन सरोकार मञ्च नेपाल, २०६१
- मिश्र (भट्ट) सुशिला, न्यायिक समिति, स्थानीय तहमा न्याय सम्पादन (कार्यपत्र)
- सूचनाको सन्देश, लेखन/सम्पादन, बाँसकोटा कृष्णहरि, पोखरेल किरणकुमार, तिम्सिना यशोदादेवी, भ्वा धर्मेन्द्र, राष्ट्रिय सूचना आयोग, २०७४ असोज
- शर्मा गोविन्द 'बन्दी', कार्यपत्र, स्थानीय शासन सञ्चालनसम्बन्धी कानुनी संरचना
- सुवेदी सोमलाल, नेपालमा संघीयता स्थानीय सरकार र संक्रमणकालीन प्रबन्ध, श्रीमती अञ्जना सुवेदी (प्र), २०६७
- अन्तर सरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- एकीकृत प्रविधिमार्फत् सुशासन प्रवर्द्धनमा नागरिक सहभागिता अभिवृद्धि, फ्रिडम फोरम र अन्य, २०७५ माघ
- कर्मचारी समायोजन अध्यादेश, २०७५
- पानस १, पानस फाउन्डेसन नेपाल, बुटवल रूपन्देही
- विकास योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन, बजेट तर्जुमा, स्वीकृति र कार्यान्वयन, २०७४, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय,
- विकेन्द्रीकरण र सुशासनको पक्षपोषणमा जिल्ला विकास समिति महासंघ नेपाल, २०६१
- नेपालको संविधान, २०७२
- नेपालमा सहभागितमूलक संविधान निर्माण, पुस्तिक शृंखला, संवैधानिक संवाद केन्द्र, २०६५
- नेपालको स्थानीय शासन, मिरेस्ट नेपाल, पहिलो संस्करण, २०६८
- नेपालको स्थानीय शासन, दोस्रो शृंखला, मिरेस्ट नेपाल, २०७०
- न्यायिक समितिको जिम्मेवारी र हेर्नुपर्ने विवाद, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
- संघीय नेपाल : प्रशासनिक संरचना, सर्वाङ्गीण विकास केन्द्र (आई. आई एस. डी), २०६५
- संघीयतामा स्थानीय शासन, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
- समावेशी लोकतन्त्र, फ्रिडम फोरम, पहिलो संस्करण, २०६३

- संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चा र नेपाल सरकारबीचको सहमति, २०६४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- स्थानीय तहको कार्य सञ्चालन तथा व्यवस्थापन, २०७४, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
- स्थानीय तहहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग तथा विद्युतीय सुशासन स्थानीयकरण, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
- स्थानीय शासन (हाते पुस्तिका), सञ्चार प्रतिष्ठान नेपाल, धनगढी, २०७५ पुस
- स्थानीय सरकार (गाउँपालिका र नगरपालिका) प्रमुख र उपप्रमुखका लागि आयोजित अभिमुखीकरणका लागि तयार गरिएको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकन, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय
- Prof. Dr. Batavelji , Dragan Federalism: The Concept, Development and Future, International Journal of Humanities and Social Science Vol. 2 No. 24 [Special Issue – December 2012]
- Thapa Deepak, Mapping federalism in Nepal, Accord // ISSUE 26
- Sutton Robert P. Federalism Greenwood Press, 2002
- Elazar Daniel J. Exploring Federalism University of Alabama Press, 1991
- Thakali Shailendra, Peniston Brian, Basnet Govinda, and Shrestha Mahendra, Conservation and Prosperity in New Federal Nepal: Opportunities and Challenges, July 2018, The Asia Foundation
- The Diagnostic Study of Local Governance in Federal Nepal was implemented with support from the Australian Government-The Asia Foundation Partnership on Subnational Governance in Nepal. 2017
- Karki, Budhi and Rohan Edrisinha 2014. The Federalism Debate in Nepal. UNDP and Support to Participatory Consultation Building in Nepal. Kathmandu, Nepal
- P. Chandra Sekhar, RIGHT TO INFORMATION IN STRENGTHENING PARTICIPATORY DEMOCRACY, Global Media Journal - Indian Edition, Winter Issue / December 2010
- Subedi Som Lal, Fiscal Decentralization in Nepal, A Municipal Perspective, Adarsh Books, New delhi India, 2014
- www.forumfed.org
- www.ch.ch/en/demokratie/federalism/federalism/

SAFERWORLD

PREVENTING VIOLENT CONFLICT. BUILDING SAFER LIVES